

המלחמה בחולות.

"מדבר חול נודד, ורק עצי שקמה בודדים ועשבי בר, רב-ברך, חילף-החולות כיסו אי פה אי שם את השטח" (ב. קוטון 1946: 19).

כך מתואר הנוף שקידם את פניהם של המתיישבים הראשונים בקרית עבודה. חודש לאחר שעלו על הקרקע (נובמבר 1936), פקדו סערות החורף את הקריה וכסו במעטה חול שגובהו הגיע עד ל-2 מ' את הכבישים, החצרות והנטיעות הרכות ששתלו המתיישבים. ועדת הנטיעות התמודדה עם הבעיה על ידי הצבת חביות בשתי קומות לאורך הכבישים וכן על ידי נטיעת אשלים על גבי שכבת חמרה דקה לאורך הכבישים והגנה עליהם בגדרות ענפים צפופות. במקומות בודדים ניטעו לענה ושיטה ירוקת עלים, סודרה השקיה ופוזר קומפוסט. הניסיון הצליח ומחלקת החקלאות הממשלתית אימצה אותו בנטיעות לאורך כביש חולון בת-ים (שם).

אמצעי אחר למלחמה בחולות עליו המליצה ועדת הנטיעות היה זריעת המגרש בעשב שנביטתו מייצבת את הקרקע ואף משפרת את הרכבה. הועדה המליצה בפני החברים שמגרשיהם לא עובדו לזרוע את חצרותיהם בעשב ואף בקשה לחייב במהלך זה את כל בעלי המגרשים (אהע"ח תיק 47 4 א' ועדת הנטיעות חוזר מיום 27.4.37).

נטיעות אחרות. ועדת הנטיעות נטלה על עצמה את ארגון וביצוע הנטיעות בין החצרות. הועדה בחנה את הצלחתן של הנטיעות בשנה הראשונה להתיישבות, עסקה בנטיעות מילואים של הצמחים שלא הצליחו, בחנה מינים חדשים לנטיעה בשלבים הבאים של השכונה, וארגנה את עבודות התחזוקה של הגדרות החיות אשר התחלקו בין בעלי בתים שונים (דו"ח 1938).

הועדה בקשה לפתח את המטעים הציבוריים שבתחום שטחי הציבור של השכונה אך מטעמים כלכליים נבצר ממנה לטפל בבעיה (דו"ח לשנת 1938-1939 שנה 3 לקרית עבודה אהע"ח).

הדרכה. יועצים שונים לוו את תושבי קרית עבודה בעבודתם: ועדת הנטיעות השכונתית שסייעה בתכנון הראשוני של הגינה, מדריכת ויצ"ו שיעצה בשטח, ויועצים חיצוניים שהציעו עזרה בפועל. ועדת הנטיעות ראתה בהדרכה את הנושא המרכזי של פעולתה. בעוד שאת התערבותה בתכנון נימקה ברצון למנוע מהחבר עבודות יתרות והשקעות בלתי פרודקטיביות (דו"ח 1937), הרי שבפועל דאגה הוועדה לחזות השכונה ולאחידות המראה שלה (אהע"ח חוזר ועדת גינון מיום 22.10.37).

חוזר זה כמו רבים אחרים שפרסמה הועדה, הווה את אמצעי ההדרכה העיקרי של ועדת הנטיעות. הללו פרטו הנחיות שונות לגבי טיפול בקרקע, טיפול בעצי פרי, נטיעת ירקות ועוד (לדוגמא חוזר מיום 28.12.38 המפרט את העבודות המומלצות לעונה בגינה). ועדת הגינות גם פיקחה על עבודתם של היועצים השונים שהדריכו בשכונה וקבעה את סדרי עבודתם.

בשנה הראשונה לעליה על הקרקע סודרה הדרכה לבעלי הגינות על ידי מדריכה מטעם ויצ"ו. הדרכה פרטנית נעשתה תמורת שכר חודשי, וההוצאות היו פתוחות לקהל הרחב (אהע"ח חוזר ועדת גינון מיום 22.10.37). תפקידה של המדריכה היה לסייע בעיקר בשאלות המעשיות של אופן הנטיעה ואופן הטיפול בגינה.

לסיוע והדרכה בפועל זכו החברים מעם מומחה לעצי פרי שתמורת תשלום נטל על עצמו לטעת 12 עצי פרי בכל חצר להדריך בטיפול בהם, ולגזום אותם בשעת הצורך. (שם) ריבוי היועצים הביא לידי כך שהחברים קבלו עצות מגוונות ולעיתים אף סותרות, וועדת הנטיעות נדרשה לפתור את הבעיה.

עם תום השנה השניה לעליה על הקרקע בחנה הועדה את פעילותם של היועצים הללו והמליצה על ארגון מחדש של ההדרכה בשכונה. מעתה נקבע שתשלום קבוע יגבה מעם כל התושבים תמורת ההדרכה, וכן כי להבא יהא המדריך תושב השכונה, הזמין לחבריה גם בשעות אחר הצוהריים והערב (אה"ע"ח דו"ח 1938).

פעולות כלכליות יזומות. במטרה להקל על מצבם הכלכלי של מחוסרי העבודה בקריה, יזמה הועדה זריעת ירקות בשטחים הפנויים בשולי השכונה ועיבוד משותף של אותם שטחים על ידי המעוניינים בכך. הועדה השיגה הלוואה לרכישת ציוד השקיה, זרעים וזבל וגייסה עובדים למפעל. זריעת תפוחי האדמה בחולות שתוכננה מלכתחילה נדחתה בשל עיכובים שונים והפרויקט זכה להצלחה חלקית בלבד (דו"ח 1938, וכן דבר הקריה יולי 42). מוצלחת יותר היתה פעולת ייצוב החולות על ידי מחוסרי העבודה בשכונה. הודות להקצבה שנמסרה מטעם הקרן למחוסרי עבודה ומקורות פנימיים, גויס תקציב לנטיעות בכבישים הראשיים. התוצאה סייעה הן לחזות השכונה והן לרווחת המובטלים (דבר הקריה יולי 42).

תחרויות. ועדת הנטיעות ארגנה תחרות גינות ותערוכת תוצרת בחג הביכורים 1939. לתערוכה נקבעו פרסים רבים בקטגוריות שונות על מנת לעודד את השתתפותם של רבים מבין חברי הקריה. הפרסים נתרמו על ידי חברת שיכון, ועדת הנטיעות, עיתון "השדה", הצרכנייה המקומית ובעלי חסויות נוספים שתרמו כלי עבודה וחומרים לעיבוד הגינות. בתחרות השתתפו גינות שנטעו על ידי גננים ועובדו על ידי בעל הגינה, גינות שניטעו ועובדו על ידי בעלי הגינות וגינות שעובדו על ידי תלמידים. כל אחת מהקטגוריות הללו התחלקה לגינות נוי, גינות ירק, עצי פרי וחלקות מעורבות. קריטריונים שונים נקבעו להערכת כל אחת מהגינות, אך בכלום נבחנה חזות הגינות לצד בחינת תפקודן והערכת המגוון והייחוד שלהן. מלאכת השיפוט בתחרות הופקדה בידיהם של בעלי מקצוע מתחנת הניסיונות ברחובות, ממחלקת החקלאות הממשלתית, ממקווה ישראל, מהמרכז החקלאי ומויצ"ו, כל אלו ואחרים שלחו נציגים אשר שפטו בתחרות (דבר הקריה אוקטובר 1942). תערוכת התוצרת הציגה פרחים, פרות וירקות מתוצרת הגינות בקריה כאשר גם אלו זכו לפרסים שונים. התערוכה עוררה הדים רבים בשכונה ואף מחוצה לה. ועדת הנטיעות שסכמה את המפעל בדו"ח לשנת 38-39 העריכה את עיקר ההישג בכך "שחברים ידעו להעריך את גינותיהם, יטפלו בהן, ואף ישפרו אותן". מאמר שהתפרסם בעיתון "דבר הקריה" סקר בפירוט את מפעל תחרות הגינות בקריה עבודה מחג הביכורים תרצ"ח ושיבח את הישגיו ("דבר הקריה" אוקטובר 1942).

ט"ו בשבט בקריה עבודה. חגיגת ט"ו בשבט 1937 בקריה עבודה היתה מאורע יוצא דופן בחיי הקריה שזכה אף לכתבה בעיתון הילדים "דבר לילדים". החגיגה הביאה לקריה החדשה אורחים רבים וביניהם: שליחי המוסדות הלאומיים, קרן היסוד, הקרן הקיימת, חברי משלחת הפועלים היהודיים מאמריקה וכן ילדי בתי החינוך מתל אביב. כל אלו נאספו לנטיעת 120 השתילים הראשונים בגן המרכזי שבקריה. הטקס כלל אמירת "יזכור לאילנות" שנגדעו ונשרפו בזמן המאורעות, שירת "תחזקנה" וכן שתילה בפועל.

"מאות ילדים בחולצות כחולות התפורו על המגרש הגדול שכולו צהבהב וכרעו ושתלו שתילים ירוקים. וכך הפכו חלק מהמדבר לגן יפה. והמנצח על העבודה קרא לעומת הילדים: "ברוך הנטע"- והשותלים השיבו: "עלה וגדל!" והתזמורת ניגנה והילדים יצאו במחול, בעיגולים רבים על פני השטח הצהוב." ("דבר לילדים" ב' (21): 14-15)

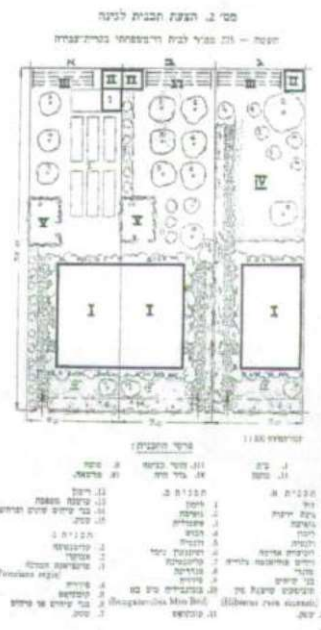
איור 88: חגיגת ט"ו בשבט בקרית עבודה (דבר לילדים 11.2.37)
Fig 88: Tu Bishvat in Kiryat Avoda

יחודו של ט"ו בשבט היה במפגש בין ילדי קרית עבודה ובין ילדי מעונות העובדים- תלמידי בתי החינוך. הדגשת היבטים הקהילתיים-מפלגתיים נעשתה באמצעות שירת תחזקנה וכן על ידי החלוצות הכחולות אותם לבשו כל המשתתפים. לסיכום הוחלט על הפיכת המפגש למסורת היות: "והקריה שייכת לכל ציבור הפועלים ויש בה חלק לכל פועל ולכל ילדי הפועלים בארץ ולא לאלה היושבים בה בלבד." (שם: 14)

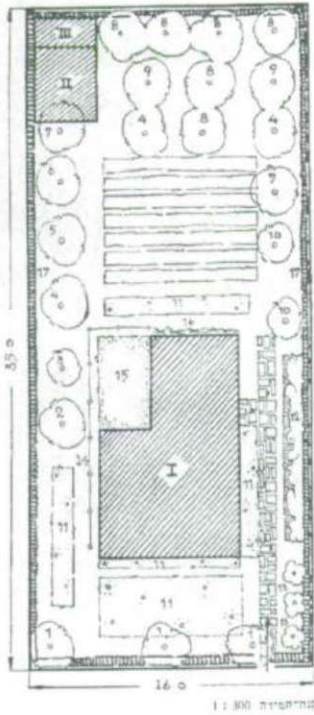
גינת בית החינוך. כבר בשנה השניה לייסוד הקריה, השתרעה גינת בית החינוך על פני כ-800 מ"ר. בגינה גידלו התלמידים ירקות ופרחים בחלקות כיתתיות. חלק נפרד של הגינה נועד להסתכלות בחיי הצמח ובו פרחים שונים: שושנים, דקלים וכר' (אהע"ח דו"ח שנה שניה לקרית עבודה 1938).

9.6.5 גינות קרית עבודה

בין הצעדים בהם נקטה חברת שיכון לעידוד הקמת גינות הירק והנוי בקרית עבודה היו תכניות גינון. התכניות עובדו ע"י מדריכות ויצ"ו שסייעו למתיישבים בשנתם הראשונה ופורסמו כעשור לאחר מכן בחוברת "גינת ומשקי עזר בשיכון" שהוציאו במשותף מחלקת ההדרכה של ויצ"ו וחברת שכון (1946). מתוך עיון בתכניות אלו וכן בתכניות בהם מדריכות ויצ"ו תיעדו גינות קיימות בקרית עבודה, מתבררים מרכיביה של הגינה בקריה עם הקמתה. כיום, לא ניתן להכיר במגרשים שנותרו מימי הקמת השכונה את הגינות המקוריות למעט עצי פרי בודדים. בפרק מוצגות תכניות הגינות מתוך החוברת, ומרכיבי הגינות מתוארים בטבלה ובטקסט. לשם ההשוואה מתוארות במקביל מספר גינות נוספות שתוכננו ע"י מדריכות ויצ"ו בקרית חיים ובבני ברק.

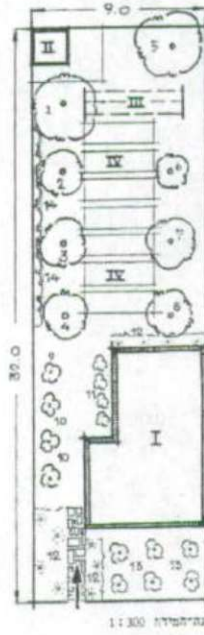

איור 89: גינה בקרית עבודה א.1-3 בטבלה (גינות ומשקי עזר בשיכון)
Fig 89: Kiryat Avoda garden

פרטי התכנית:

- 1. בית
- 11. לול
- 111. מחסן
- 1. פיקוס כפרים
- 2. אנובה (*Ficus munda*)
- 3. אבוקדו
- 4. קוסקואט
- 5. גואיבה
- 6. אגס
- 7. לימון
- 8. הפודיון
- 9. תפוח
- 10. ענבים
- 11. ורדים
- 12. מרזים
- 13. קליפסונה
- 14. נמרים
- 15. גינת ירקות
- 16. מרזים
- 17. סל
- 18. נדר בית (המבוסס על *Hibiscus rosa-sinensis*)

5.א. פרטי התכנית:

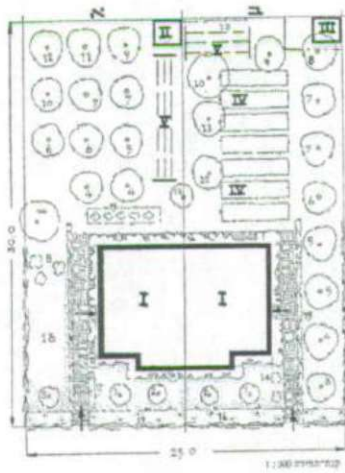
- 1. בית
- 11. לול וחצר
- 111. חסרי כביסה
- 17. גינת ירקות
- 1. גואיבה
- 2. אשכולית
- 3. מגדריצה
- 4. המחיזוב
- 5. בית
- 6. רימון
- 7. תפוח (ברנד אלכסנדר)
- 8. תפוח (מלכת הריניטיס)
- 9. ליסקואט
- 10. קוסקואט
- 11. שופנים
- 12. מרזים שונים
- 13. סדיליה
- 14. סל

איור 90 (ימין): גינה בקרית עבודה ג.1 בטבלה 26 (גינות ומשקי עזר בשיכון)

Fig 90: Kiryat Avoda garden

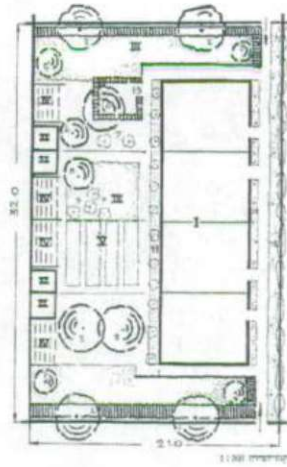
איור 91 (שמאל): גינה בקרית עבודה א.5 בטבלה (גינות ומשקי עזר בשיכון)

Fig 91: Kiryat Avoda garden

פרטי התכנית:

1. בית	11. לול וחצר	111. חסרי כביסה	17. גינת ירקות
1. פיקוס כפרים	2. אנובה (<i>Ficus munda</i>)	3. אבוקדו	4. קוסקואט
5. גואיבה	6. אגס	7. לימון	8. הפודיון
9. תפוח	10. ענבים	11. ורדים	12. מרזים
13. קליפסונה	14. נמרים	15. גינת ירקות	16. מרזים
17. סל	18. נדר בית (המבוסס על <i>Dalmanella</i>)		

פרטי התכנית:

1. בית	11. לול וחצר	111. חסרי כביסה	17. גינת ירקות
1. פיקוס כפרים	2. אנובה (<i>Ficus munda</i>)	3. אבוקדו	4. קוסקואט
5. גואיבה	6. אגס	7. לימון	8. הפודיון
9. תפוח	10. ענבים	11. ורדים	12. מרזים
13. קליפסונה	14. נמרים	15. גינת ירקות	16. מרזים
17. סל	18. נדר בית (המבוסס על <i>Dalmanella</i>)		

איור 92 (ימין): גינה בקרית עבודה ב.4 בטבלה (גינות ומשקי עזר בשיכון)

Fig 92: Kiryat Avoda garden

איור 93 (שמאל): גינה בקרית עבודה א.8-7 בטבלה 26 (גינות ומשקי עזר בשיכון)

Fig 93: Kiryat Avoda garden

טבלה 25: גינות קרית עבודה בהשוואה לגינות אחרות (גינות ומסקי' עזר בשיכון 1946)
 Table 25: Kiryat Avoda Gardens and Other Gardens

	2.ג.	1.ג.	4.ג.	3.ג.	2.ג.	1.ג.	8.א.	7.א.	6.א.	5.א.	4.א.	3.א.	2.א.	1.א.
	משק עזר 500 מ"ר	משק עזר 500 מ"ר	165 מ"ר	165 מ"ר	165 מ"ר	165 מ"ר	375 מ"ר	375 מ"ר	375 מ"ר	330 מ"ר	275 מ"ר	275 מ"ר	275 מ"ר	275 מ"ר
גינה קודמית														
גדר חיה	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
עצי פרי	+	+					+	+	+	+	+	+	+	+
שבילים	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
שירותים	+						+	+	+	-	+	+	+	+
מדשאה							-	-	+	-	-	+	+	+
גינת אחריות														
פרחים			+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
מחסן	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+
חבלי כביסה				+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
עצי פרי			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
סוכה							+	-	-	-			+	+
לול	+	+					+	+	-	+	+	+	+	+
ערוגת ירק	+	+					+	+	-	+	+	+	+	+
מדשאה					+		-	-	-	+	+	+		
פרחים	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+		

העמדת הבתים במגרש. מיקום הבתים בקרית עבודה נועד לשמור על מקסימום שטחים לעיבוד חקלאי בגינה האחורית. לצורך כך הועמדו הבתים בקדמת המגרשים תוך הותרת גינה קדמית צרה, ולצד הדגם החד משפחתי היו נפוצים דגמים דו-משפחתיים וטוריים אשר חסכו בקרקע שאריתית בצדי המגרש

גינה קדמית. רוחב הגינה בחזית בין הבית וגבול המגרש נע בין 3-7 מ' כאשר ככל שהמגרש היה גדול יותר, שטח הגינה בחזית גדל. גדר בנויה נמוכה ומעליה גדר חיה תחמו את חזית המגרש אל עבר הרחוב. הגינה הקדמית היתה בעיקרה גינת נוי ובה שיחים ופרחים. מדשאה היתה נפוצה בחלק מהמגרשים. הנחיות ועדת הגינון התירו לטעת עץ בודד במגרש וזאת משום שאיפה לאחדות בחזית הרחוב. המלצת המתכננים היתה לעץ פרי, שסק או הדר.

"בכדי ליצור צורה פחות או יותר אחידה של החזית הוחלט שהחזית תהיה מוקדשת לדשא ולצמחי נוי. רק במקרה אם החבר רוצה לקבל תועלת ממשית גם משטח החזית, מיעצים לחברים לשתול תות שדה. אם החברים רוצים לנטוע עץ בחזית- אזי לא יותר מעץ אחד" (אהע"ח, ועדת גינון 22.10.37).

גינה אחורית. היתה בעיקר גינת תועלת, הכילה עצי פרי, גינות ירק ובמגרשים הגדולים בני חצי הדונם גם לול קטן. הגינה הכילה גם מרכיבי שרות כמו מחסן, חבלי כביסה, ושטחים לנופש ובהם מדשאות וסוכות. השוואה בין הגינות הקדמיות לאחוריות מגלה כי הראשונות נטו ליתר פורמליות ולגיוון מועט יותר בהשוואה לאחוריות שהצטיינו בגוון במרכיבים העיצוביים והתיפקודיים. לדוגמא גינות 1.א – 3.א וכן 1.ב – 4.ב.

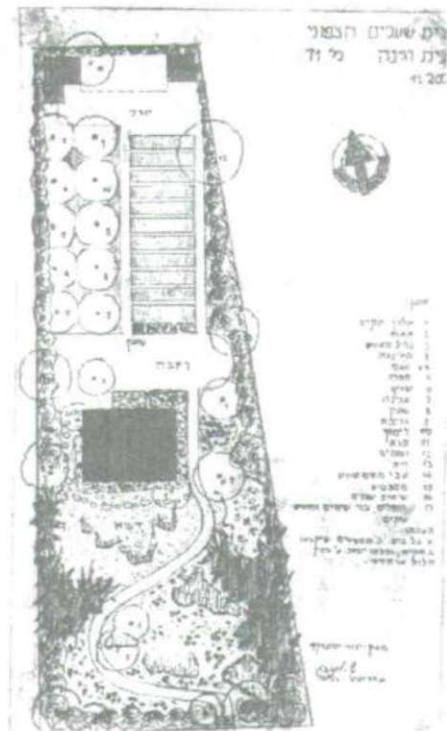

איור 94: גינות קרית עבודה, מראה כללי (שיכון עובדים 1941)
 Fig 94: General view, Kiryat avoda gardens

צמחייה. צמחיית הנוי הופיעה בעיקר בגינה הקדמית, שם שלטו הפרחים ובעיקר הוורדים למיניהם. בין השיחים בלטו ההיביסקוס הסיני, הקריסה הגדולה והאוונימוס היפני. בין עצי הנוי פיקוס השדרות כיוצר שדרה בחזית הרחוב וכן פלפל בכות, פונציאנה המלכה ושיטה דאלבטה. עצי הפרי הדומיננטיים היו ההדרים: לימון, ולנטיה, אשכולית, ושינגטון, קלמנטינה, מנדרינה, קומקוואט, ותפוח זהב. בין המינים הטרופיים והסובטרופיים הופיעו האנונה, האבוקדו, השסק, והגויאבה. בין המינים הנשירים הופיעו האגס, התפוח, השזיף והרימון. ברשימות אלו אין כל אינפורמציה אודות הצלחתם של המינים הללו בתנאים של החולות.

9.6.6 השוואת גינות קרית עבודה לגינות בקריות פועלים אחרות.

גינות קרית עבודה לא נבדלו באופן ברור מגינות אחרות שחברת שיכון הציעה למתיישביה (בהסתייגות הנובעת מגודלו של המדגם שנבדק). טבלת ההשוואה שהופיעה בסעיף 9.6.2 מלמדת על כך שהמתווה העקרוני של הגינות נשמר ואם היו הבדלים הרי שנבעו מעיסוקם של בני הבית. במקום מחסן הופיע לעיתים לול, וכשהוחלט על הקמת דיר, האספסת תפסה את מקום גינת הירק. גינות בית שערים שתכנן ש. וינברג עשר שנים מאוחר יותר היו גדולות יותר בשטחן אך הסכמה העקרונית לגבי הגינה האחורית נשמרה והופיעו בה בד"כ גן ירק, מחסן, דיר, לול ולעיתים גם שובך וכן עצי פרי. הגינות בחזית שינו מעט ממתכונתן. הבית הורחק מגבול המגרש והותיר מרחב רב יותר לגינה שתוכננה כגינה חופשית יותר בקוויה ובה שבילים מתפתלים, מדשאות, ועצי חורש שחלקם לפחות נמצאו בשטח לפני הפיתוח. רשימות עצי הפרי המופיעים בכל התכניות כמעט זהות כאשר באזור החוף ניתנה עדיפות להדרים.

איור 95: גינה בבית שערים, וינברג (ארכיון וינברג, יגור)
Fig 95: Beit Shearin garden by Weinberg

9.6.7 גינות קרית העבודה כטקסט

גינות קרית עבודה הן טקסט עשיר. עולם הסיפור שהוצג בגינות אלו הכיל את ניצני התפשטותה של תל אביב אל האזורים הפריפרליים מתוך ניסיון להתגבר על מצוקת הקרקעות בעיר תל אביב ומחיריהם המאמימים. זהו סיפורו של מעמד הפועלים העירוני המאוגד תחת כנפיה של ההסתדרות אשר ביקשה ליצור עבור אנשיה בית. טקסט גינות קרית העבודה מורכב מקבוצה גדולה של טקסטים. לצד התיעוד המפורט של מלאכת יצירת הגינות על פי דוחות ועדת הגנות וחברות שפרסמה חברת שיכון, מגלים מקורות נוספים פנים נוספות של הגינה בקרית עבודה. רשימות הזיכרון כמו גם אלבומי התמונות והכותרות המלוות אותם מעשירים את טקסט הגינות בקרית עבודה ומהווים אינטרטקסט עשיר לנרטיבים השונים אותם אפשר לקרוא בגינות. פרק זה מבודד ארבעה נרטיבים מרכזיים מתוך קבוצה גדולה יותר שבאו לידי ביטוי בתיאורים של גינות קרית עבודה: המלחמה בין ארץ המזרע לשימון, כיבוש האדמה ככיבוש ארוטי, אימהות והתנחלות. בכל אחד מהסיפורים הללו נועד לגינה תפקיד אחר הבא לידי ביטוי באמצעים הרטוריים בהם נקט מחבר. הדיון יעמוד על המרכיבים הייחודיים של כל אחד מהסיפורים הללו.

9.6.7.1 המלחמה בין ארץ השימון לארץ המזרע:

החולות כמדבר המשתרע עד קצווי האופק הוא דימוי החוזר תדיר בזיכרונותיהם של ותיקי השכונה. אחת המורות הראשונות בקרית עבודה סיפרה בזיכרונותיה על כך שלימדה את הילדים

אודות מדבר הסהרה. "מה עוד יותר גדול מהמדבר שלנו?" תמה אחד מילדי הכתה (אהע"ח תיק 56 5 א'). כנגד המדבר ניצבה השכונה וגיונותיה כאשר הניגודים בין שתי הסביבות הודגשו והוטעמו.

"בכל יום שנתה חצר אחרת את צבעה מצהוב חולות מסנוור לחום-חם מנטיח" (שם).

א. ישראלי במאמר לרגל עשור לקרית עבודה תיאר את המאבק בין החולות ובין השכונה כמלחמה בין ארץ הישימון לארץ המזרע. הניגודים הוקצנו, ותהליך ההתיישבות תואר במושגים שנלקחו משדה הקרב.

"החול לוחם על זכותו, על זכות השממה, ומתנגד בכוחות איתנים שלו לניסיונותיהם של הבאים לגזול משטחיו... והמלחמה נטושה ללא רתיעה וללא הפוגות, מתוך רצון ואמונה כי מדבר זה אחת דתו להפך לגן פורח וירוק" (ישראלי 1946: 67).

המלחמה לא היתה אירוע חד פעמי היא פרצה גלים גלים כאשר ניצחונות העבר ניצבו מול הקשיים החדשים. המלחמה בין החולות ובין הגינות והשכונה היא מטפורה להתערות בקרקע, לתחושת הבעלות וההשתייכות למקום. על ידי שימוש בניגודים הפך המספר את האפיזודה הימיומית למלחמה מיתית בין ארץ הישימון לארץ המזרע. ניתוח הביטויים המתארים את עולם החולות כנגד עולמה של השכונה וגיונותיה ממקד את הדיון בערכים הראשוניים, והבסיסיים אשר מאבק זה ייצג.

החולות	הגינות	אי נוחות#
צהוב חולות מסנוור	חום, חם מנטיח	אי נוחות#
מדבר	גן פורח וירוק	נוחות
נישא על ידי הרוחות המשתוללות וחודר לכל	מפנים את החול, מתקינים גדרות וסייגים	
סדק ופינה, מכסה את הזרוע, עוקר את	לקריה, נטעים עצי פרי, זורעים ירקות,	הרס# בנין
השתול, הורס את הניצנים ומחניק את הנבטים	מסדרים גינות נוי.	כאוס# סדר

9.6.7.2 כיבוש האדמה ככיבוש ארוטי

רחל קרסל-ליכטיגשטיין העניקה למאבק עם החולות פרשנות שונה. המאבק לדידה היה מאבק ארוטי עם אמא אדמה. יחסי אדם-אדמה משולים היו למלאכת חיזור עקשני שראשיתו בדחיה והתעללות וסופו בנתינה מלאה.

"המפתח הנעלם לגילוי אוצרה של אדמה זו, המתאכזרת ומתנכרת, נמצא בכמיהה הלוהטת למגע עמה. הכנעתה של זו הביאה תמורה: האדמה פתחה לפנינו את סגורה הסמוי. שיקענו בה את כוחנו, והיא נענתה בתגמול לרוב" נר. קרסל-ליכטיגשטיין 1946: 66-67.

בניגוד לא. ישראלי שהשתמש במושגים הלקוחים משדה הקרב הרי שהמאבק אותו תיארה רחל היה מאבק ארוטי של כיבוש ובעילה שתוצאתם בהפריה ובאיסוף הפרי. למטפורת בעילת הקרקע ביטויים שונים בטקסט כמו: "האדמה פתחה לפנינו את סגורה הסמוי, ... השתילים הענוגים נקלטו, ... האשל הסתעף, כבש מעמקים, ובשלחו שלוחותיו באדמה, הפכה אדמתנו שורשית ועסיסית.

רות חשמן שתארה את ראשיתה של קרית ביאליק והמאבק בחולותיה השתמשה בדימוי דומה :
 "קרקע בתולה- מעלה בדמיונך אדמה ביישנית, שחמחמה, שטוחה ונכנעת, מתחננת
 לחלוץ שיבוא ויכבשנה" (חשמן אצל גנין 1984 : 173) .

9.6.7.3 אמהות

תימה נוספת העולה מתוך סיפורי הגינות בקרית עבודה הינה הטיפול בגינה כמשל לטיפול בילד.
 כתבה ר. חשמן :

"חמישה שתילי חצילים, שלשה עשר שתילי עגבניות, ערוגת
 סלק קטנה, וערוגה של מלפפונים- זוהי הגינה. השתילים החלו
 לצמוח. ביצבצו עלים ופרחו פרחים, ואני לומדת להכיר את
 צורתם. השקיתי אותם, טיפלתי בהם, והנה עשו פרי. איזה
 אושר לראות את הפרי האשון. לפעמים אני חוששת שמא לא
 טיפלתי בהם כראוי. שמא לא השקיתי בזמן... ראינו שלא נוח
 לעבוד בגינה בשמלה והחלפנו אותה במכנסיים. מרחוק אין
 להכיר אם אשה או ילדה זאת, פתאום היינו צעירות. היה טוב,
 כי גם תקוות חדשות התחילו לפעם בליבנו, אולי באמת ניצור
 איזה דבר חדש." (חשמן עמ' 173)

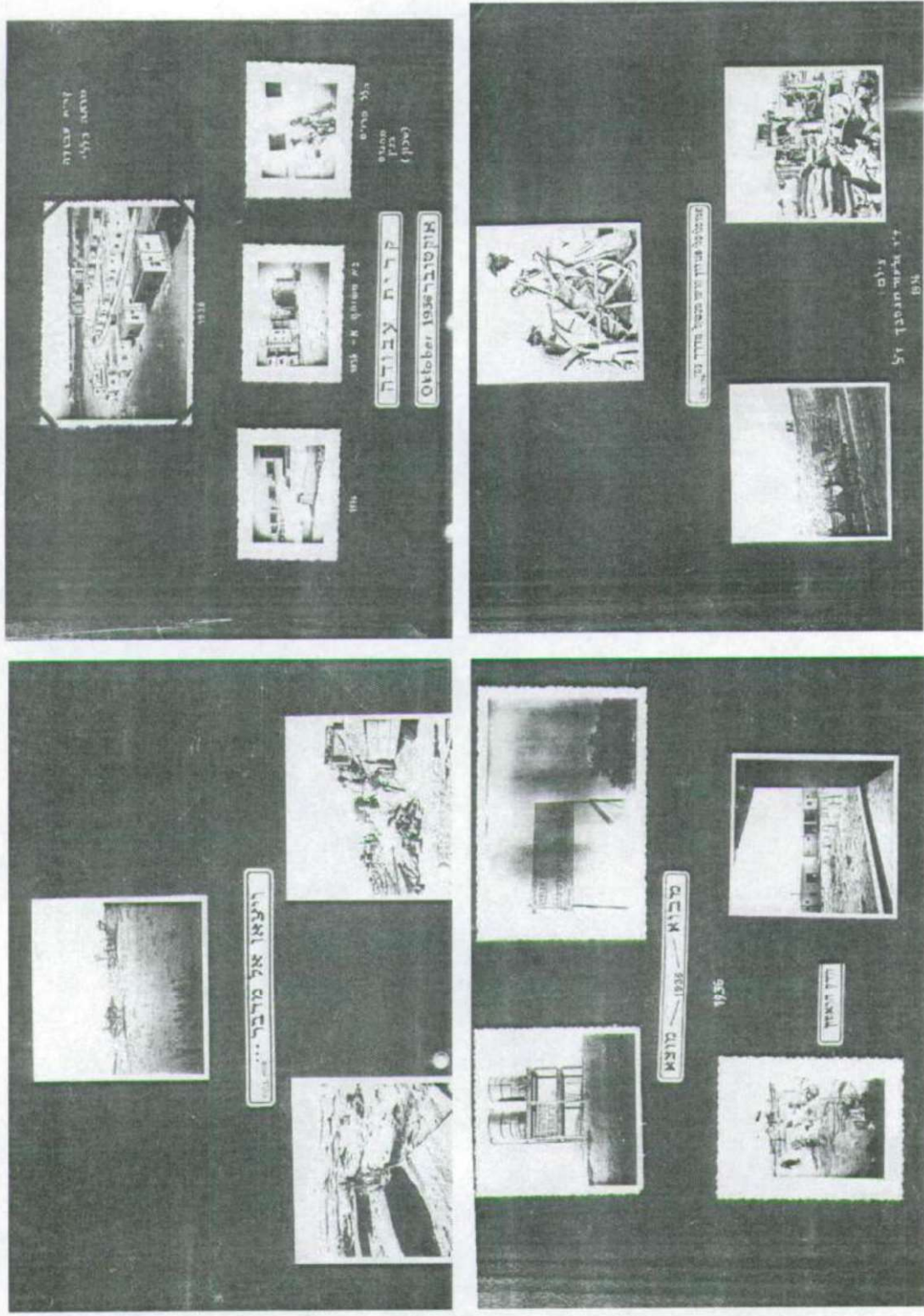
איור 96: גינה בקרית עבודה (אהע"ח)
 Fig 96: Kiryat Avoda garden

יחודה של תימה זו בכך שתהליך הקמת הגינה היה תהליך אישי של העצמה והתחדשות. העבודה
 בגינה הפיחה כוחות חדשים בנשות העולים, שנתה את חזונו, את לבושן את תפיסתן עצמיותן
 "פתאום היינו צעירות". מתוך העבודה בגינה צמחה התקווה להתחדשות אישית, ליצירת דבר חדש.

9.6.7.4 התנחלות

ביטוי לתימה זו מופיע באלבום התמונות שערך דר' אליעזר מנסבך ובו תיעוד של שלבי
 ההתבססות בשכונה החדשה. האלבום נפתח בציטוט מספר שמות 15/22. "ויצאו אל המדבר"
 מתנוססת הכותרת בחזיתו של האלבום, ולצידה נופי חולות המעוטרים במעט ירק פה ושם (תמונה).
 "מבוא, מוצא 1936" היא כותרתו של העמוד הבא ולצידה שלט השכונה ומגדל המים. בתחתית
 העמוד ליד הכיתוב "הירק הראשון" מופיעים שתילים ראשונים המבצבצים מתוך החול (תמונה).
 הציטוט מישיעה 57/14 "אמר סלו סלו פנו דרך הרימו מכשול מדרך עמי" מלווה בתמונות פועלים
 ליד מריצות הבטון (תמונה). לסיכום מופיעים טיפוסים הבתים השונים בקרית עבודה וכן תמונתו של
 מהנדס הבניין האחראי להקמתם (אלבום של דר' אליעזר מנסבך, אהע"ח). האלבום מתאר את בנית
 שכונה כחזרה על הסיפור המקראי המתאר את כיבוש הארץ וההתנחלות בה. השתיל הראשון הוא
 בעל משמעות סמלית עמוקה: סמל לשליחת שורשים והתערות בקרקע.

איור 97: מותך
אלבום תמונותיו
של דר' אליעזר
מוסבך (אהע"ח)
Fig 97: Eliezer
Mansbach
Photo Album

9.6.8 רפרטואר גינות קרית עבודה

טבלה 26: רפרטואר גינות קרית עבודה
Table 26: Kiryat Avoda Gardens' Repertoire

זהות	ערכים ומשמעות	פעילות	תפקיד	תבנית	צמחייה	מרכיבים
-אישית	-משפחה -יצרנות -יצירתיות	-הקמה -עבודה -עצמית -לימוד/חינוך -כביסה	-קיום -פנאי ונופש -קישוט -ותצוגה		-עצי פרי -עצי סרק -מעטים -פרחים -מדשאה -גדר חיה -ירקות	-העמדת הבניין -בקדמת המגרש. -גינה בחזית -גינה אחורית -גדרות ושערים -לול -מחסן -סוכה

9.6.9 גינות קרית עבודה ותרומתן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית

איור 98: רחוב בקרית עבודה
(דבר הקריה אוק' 46)
Fig 98: A street in Kiryat Avoda

- **גינות קרית עבודה כטקסט עשיר.** תולדותיה של קרית עבודה זכו לתיעוד מפורט בזכותה של חברת שיכון ומוסדותיה. לצד פעילותה הנמרצת של ועדת הגינון המקומית שדאגה לתעד בכתב את כל פעולותיה גם אוכלוסיית הקריה דאגה לשמר את מורשת ההקמה. (להשוואה, מתולדותיה של שכונת אגרו-בנק שנבנתה במקביל לקרית עבודה ובסמוך אליה נשמר מעט מאוד). עושר זה של דוחות, זיכרונות ואלבומי תמונות מהווה בסיס רחב ליצירת טקסט הגינה בקרית עבודה.
- **גינות קרית עבודה נוצרו הודות לתמיכתה של חברת שיכון בפרויקט.** החברה הצהירה משלב הקמתה של השכונה על מחויבותה לגינות ובאמצעים שונים אכן מימשה התחייבות זו. עד כמה היתה מעורבותה רבה ניתן להסיק מהמעקב הצמוד אחר גינות התושבים בדוחות הועדה (בדוח ועדת הגינון לשנת 1937 צוין כי למרות שהחבר קרבנר לא פעל לפי ההוראות גינתו הצליחה).

האם המעורבות הממסדית היתה תנאי הכרחי להתפתחות הגינות? השוואה לגינות שכונת אגרובנק היתה עשויה לענות על השאלה, אך לא נשמר תיעוד לכך. מתוך הנחה שהמעורבות היתה הכרחית, מתחזקת המסקנה שעלתה גם מתוך הדיון בפעולותיה של עיריית תל אביב ש תמיכה ממסדית חזקה עמדה בבסיסה של יצירתה של הגינה הוורנקולרית העברית.

- **גינות קרית עבודה היו גינות ורנקולריות.** נכון שמדריכות ויצ"ו הכינו תכניות וועדות חיצוניות ופנימיות ייעצו והציעו שרותי גינון. אך את העבודה עצמה עשו המתיישבים והגינות בשכונה היה לחלק מרכזי מהווית החיים במקום. התחרויות, טקסי הנטיעה, האורחים שבאו מבחוץ, כל אלו הפכו את פרויקט הגינות של קרית עבודה לפרויקט קהילתי שסביבו התאחדה השכונה. הניסיון לפתור בעיות כלכליות של המובטלים מבין התושבים על ידי פעולות גינון אף חיזק מגמה זו. בכך משתייכות גינות אלו לקבוצת הגינות הוורנקולריות שהמאפיין אותן הוא היחסים ההדוקים בין הגננים והגינות כפי שהגדיר זאת M.Conan.

- **גינות קרית עבודה אימצו את ההיבט היצרני של ההתיישבות החקלאית.** תנועת העבודה בקשה ליצור לפועל העירוני מסגרת יישובית שיהיו בה מערכיה של ההתיישבות החקלאית השיתופית. קרית עבודה אימצה מתוך מודל ההתיישבות החקלאית את ההיבט היצרני בראש ובראשונה ובמידת מה גם את ההיבט החברתי. תוצרת הגינות נועדה לספק חלק מצרכיה של המשפחה בתוצרת חקלאית בדומה למשקים. העבודה בהן עודדה את יצירתה של המסגרת החברתית הקהילתית כפי שהוזכר לעיל ובכך מימשה קרית עבודה את השאיפה להדמות ליישוב החקלאי השיתופי.

- **גינות קרית עבודה היו דומות לגינות אחרות בשכונות הפועלים.** (קרית עמל, קרית ביאליק). מתוך תכניות הגינות בקרית עבודה אשר הוצגו בחוברת שהוציאו לאור ויצ"ו וחברת שיכון ניכרת מגמת האחידות בעיצוב: בחלוקת השטחים, במרכיבים התכנוניים וכן גם בצמחייה. במידה והיו שינויים ניתן לקשור אותם להבדלים בגדלי המשקים או במיקומם הגיאוגרפי. תכניות שהכין ש. וינברג לבית שערים עשור מאוחר יותר היו שונות מעט ויתכן ומצביעות על שינוי מגמה.

- **גינת הנוי היתה חלק בלתי נפרד מגינות קרית עבודה וזאת בניגוד למודלים האירופאים** כמו זה שפיתח Migge בגרמניה ובו לנוי לא היה מקום בגינת התועלת. יחד עם זאת, גינת הנוי זכתה לפחות התעניינות וגיוון מאשר גינת הפרי והירק. מגוון המינים בה היה בדרך כלל קטן יותר ושטחים נרחבים יחסית הוקדשו לנטיעות ממין יחיד. לתופעה זו יתכן והיו מספר סיבות. ראשית, החיבה לנוי היתה מושרשת עמוק בקרב המתיישבים, כדור ראשון ל"חקלאים" ההיבטים היצרניים לא היו כה מושרשים בעבודתם כמו בגינות האירופאיות שישבו בהם חקלאים לשעבר. שנית, יתכן ותרמו לכך "סוכני התרבות" כמו האדריכל –גן וינברג אשר תרם לפרסומי חברת שיכון את ההיבט הגנני-אסטטי לצד ההיבט הפונקציונלי שהדגישו האחרים.

- **קריאה בזיכרונותיהם של ותיקי השכונה מדגישה את המשמעות הסמלית העמוקה שהיו לגינות בעיני בעליהם,** וכן את המגוון העשיר של פרשנויות שהוענקו לעבודת הגינה הוורנקולרית. כל אחת מהתימות השונות, הדגישה מרכיבים שונים:

הנרטיב	כיבוש השממה	ההתנחלות	הכיבוש הארוטי	מימוש האמהות
אינטרטקסט	מלחמת ארץ המזרע בארץ הישימון	הסיפור המקראי	יחסי גברים - נשים	העצמה נשית
פעולות עיקריות	מיתוס כללי כיסוי בשכבת חמרה, פנוי חולות, התקנת גדרות, נטיעה, זריעה.	מיתוס יהודי בניה, שתילה ראשונה	מיתוס כללי עיבוד האדמה, זריעה, השקיה.	מיתוס פמניסטי שתילה פרטנית, מעקב אחר השתילים,

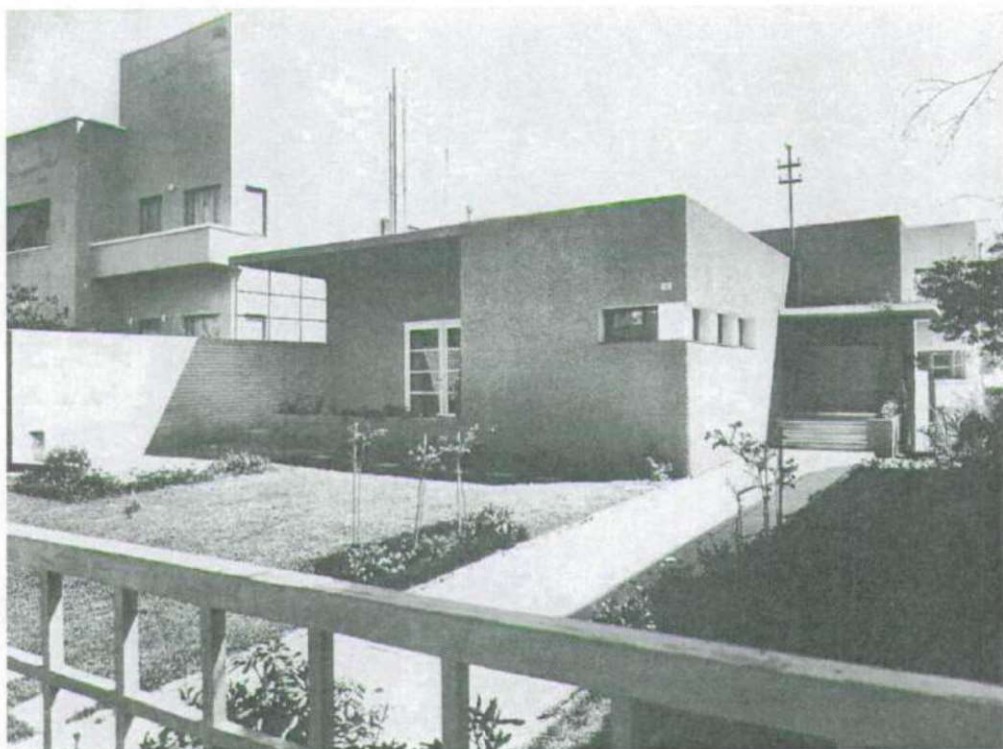
ארבעת הנרטיבים המרכזיים שנבחרו מייצגים את כוחה של הגינה כאלגוריה. גינות ארבעת המספרים בודאי לא היו שונות באופן מובהק, מלאכת הקמתן אף היא היתה דומה. אך כל אחד מהמספרים בנה סיפר אחר מאותם החומרים. הנשים בחרו בסיפורים הקרובים אל ליבן, סיפורים שהמרכיב החושני, הארוטי תפס בהם מקום מרכזי. הגברים בחרו בסיפורים פחות אינטימיים, מרוחקים, בעלי הקשרים לאומיים. כל הסיפורים נשענו על מיתוסים מוכרים שהפכו לחוויה אישית. ולבסוף כל אחד מהסיפורים הדגיש עשייה גננית שונה, קנה מידה שונה לפעילות וקצב אחר. בעוד שסיפורי המלחמה בחולות וההתנחלות הכתיבו פעילות אינטנסיבית מכוונת לתוצאות, הרי שהתימות האחרות הדגישו את התהליך, את ההתבוננות הפרטנית והמעקב היומיומי.

9.7 וילות עירוניות בתל אביב וסביבותיה בשנות השלושים

"לא יתכן בית בלי גינה כפי שלא תתכן דירה בלי חדר אמבטיה" (ש. ברקאי 1937: 33).

במרקם העירוני התל אביבי נבנו במהלך שנות השלושים מספר מצומצם של וילות שרובן נהרסו ואת מקומן תפסו בתי מגורים רבי קומות. גורלן של הוילות שנבנו בתל בנימין, רמת גן הסמוכה היה טוב יותר והן שרדו את לחצי הפיתוח. בפריפריה של הערים נבנו וילות שונות ויחודיות כמו וילה ויצמן ברחובות, וילה זועבי אבולג'בן בצומת וולקני, גן הברון מנשה בפאתי כפר סבא ווילות בתל לטוינסקי. יחד עם תכנון הוילות שנעשה ע"י בכירי האדריכלים בארץ, תוכננו גם גינותיהם ע"י האדריכלים או ע"י אדריכלים-גננים מקצועיים. מטרת הפרק לסקור גינות אלו אשר אינן גינות ורנקולריות אך היו בעלות נוכחות משמעותית בנוף הגנני של שנות השלושים והשפיעו על הגינות האחרות.

לדעת האדריכל הגינה צריכה להיות כפופה לעשייה האדריכלית של הבית. הינה המשך של החללים הבנויים ומשלימה בצורה ובצבע את היסודות האדריכליים של הבנין. מ. ויקטור הגן-אדריכל הביע עמדה מעט שונה אודות גינת הבית הפרטי וראה בה אמצעי לקשר עם הסביבה או תחליף לנוף טבעי (ויקטור 1937). יחד עם זאת את אופן התייחסותה של הגינה לבית ראה בדומה לעמדה שהציג ברקאי. במאמר שפורסם עבור מתיישבי חברת הדיור מעון, פירט ויקטור את עקרונות הסידור של הגן בצמוד לבית תוך שמירה על כללי הרמוניה ומשחק בין אלמנטים סימטריים וא-סימטריים, קווים מעוגלים וישרים.

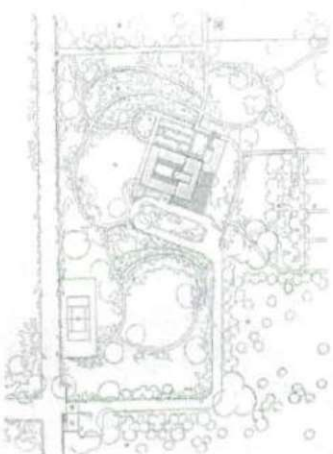
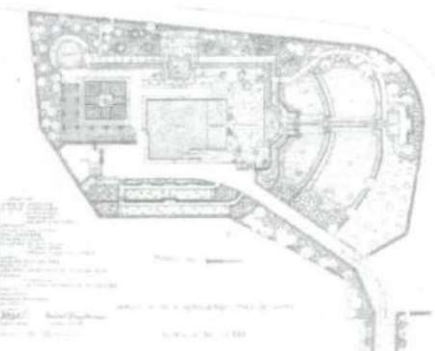

איור 99: גינת הווילה הכחולה (הבנין 1937)
Fig 99: The Blue Villa Garden

9.7.1 גינות הווילות העירוניות/א. גינות של וילות גדולות

טבלה 27: גינות הווילות הגדולות
Table 27: Big Villas Gardens

ווילה בתל בנימין ללא ציון שם האדריכל ושנת ההקמה.	גינת זועבי אבוילג'בן בתחום מנון וולקני 1932 אדריכל: יצחק רפפורט, אדריכל-גנן: יחיאל סגל	בית ויצמן ברחובות 1936 אדריכל: א. מנדלסון, אדריכל-גנן-וינברג אורן	התוכנית
---	---	--	---------

איוו 102: גינת וילה בתל בנימין

(הבנין במזרח הקרוב (8) 1936)

Fig 102: Villa in Tel Benjamin

המבנה ממוקם בפינת המגרש שצורתו כרבע עגול.

הגינה משתרעת לאורך 2 חזיתות בויקח לכניסה

ולציאה מחדר האירוח שבקומת הקרקע. מציאה זו

תצפית על הגן הקרוב וכן על הנוף הרחוק יותר.

חזיתות דרומיות ומערביות. באזור הכניסה מבנה

חניה, שבילים ומדרגות המובילים אל סרסוף ורחבת

כניסה מרוצפת. בהיקף הבנין שטחי נטיעה, ברכת נוי

איוו 101: גינת אבוילג'בן (עיזבון י. סגל)

Fig 101: Abujalban Garden

המבנה הממוקם בראש הגבעה, ניצב בלב מגרש

מלבני, כשפניו לצפון. הגן מקיף את המבנה בעיקר

משלשה עבריים כאשר חלקו העיקרי משתפל צפונה

בסדרת סרסויות.

חזיתות צפונית ומזרחית: אזור הכניסה ולב הגינה:

ציר מים מרכזי המכיל 3 ברכות מים בגיאומטריות

שונות, סרסוף אבן, שביל הקיפי, מדשאות, עצים,

איוו 100: גינת בית ויצמן (הבנין 1937)

Fig 100: Weizman House

המבנה ממוקם בחלקה העליון של הגבעה, בלב

השטח.

העמדת המבנה כמגרש

גינה עיקרית: מרכיבים

גינת קדמית: שביל כניסה לכלל רכב, סובת

חניה, שבילי טיול, רחבות מרוצפות, מגרש טניס,

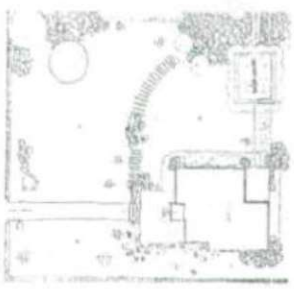
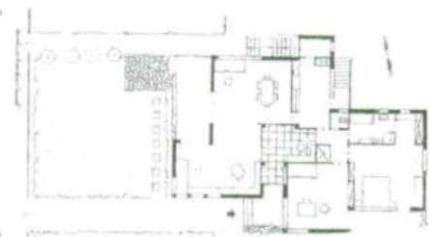
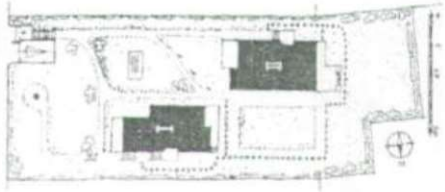

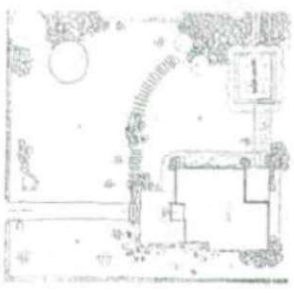
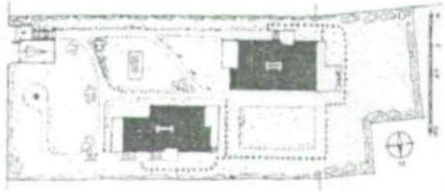
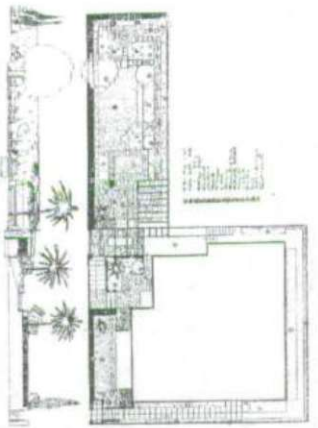
עצי נוי ופרי.

בחזית הפונה אל הרחוב מוקף המגוש בחומה המשמשת כקיר תומך למבנה המוגבה מהכביש. למבנה כניסה ראשית לחלכי רגל וכן כניסה משנית הממוקמת בפית המגוש ומוצאה בחזית הרוב. כניסה משנית נוספת מופיעה פינה המערבית של המגוש.	המגוש הממוקם בלב הפרדסים, מוקף חומה, ודרך הרכב מטפסת בו עד לכניסה לבית.	ל בית מספר כניסות, כניסה ראשית ובה מבנה לשומר וכן חניה. כניסות צדדיות המשמשות ככניסות שרות וכן מובילות לפרדסים.	קיר גדר שערים וכניסות
בעיקר לאורך קיר הגדר הגובל ברחוב, בערוגות במיות סביב המבנה ולאורך הצלע המערבית של המגוש. משטחי הגינון הפונים אל הכניסה קבוצות של שיחים/עצים בניגוד לרחבה הפונה אל הדר הארוכה שהיא פתוחה. (מתוך התכנית לא ניתן לעמוד על מיני הצמחייה שבנינה).	ערוגות ורדים במסרות בחזית, ופרחים בערוגה צרה המקיפה את הבית. בטרסה העליונה צמחית סלעים וקבוצות דקלים בלתי סטריות משני עברי הבית. טרסות דשא לכוון צפון כשבשוליהן פרחים ופרטים יחידים של עצים מיוחדים (Plantes decoratives solitaires) בטרסה התחתונה הדרים.	עצי האנה וזיתים וכן צמחיה ירוקה תמיד משתפלת על גבי הטרסות. ערוגות ורדים ומרחים בסמוד לבנין	צמחייה בגינה העיקרית
חזיתות מזרחית ודרומית: רצועת קרקע מאוד צרה יחסית. בפית המגוש ממוקם מחסן ולאורך חבלי כבישה. נטיעות לאורך גבול מגוש ושביל היקפי בצמוד למבנה.	חזיתות מערבית ודרומית: שתי ברכות מים המקושרות בתעלה. סביב הברכה המתומנת 4 פילונים וסביב הברכה הירבעות והתעלה, פרעלה, פרטר מוקף בשדרה של פיקוסים, בשוליים גנות של צמחייה טרופית.	עצי פרי וגינת ריק	גינה אחורית: מרכיבים
לא ניתן לזיהוי	דשא, פיקוס השדרות.....	ייעוץ, טיול, משחק טניס, במה לבנין.	שימושים
גינת ארוכה ובמה להצבת המבנה.	מסביב, החשקיה בגן ע"י הצפה.	בעד שהבית נבנה בסגנון מזרחי "עד למידה שכן אדם בעל תרבות אירופית יוכל לגור בו" (הבנין 1937: 23), הרך שהגן תוכנן בסגנון מערבי.	סגנון
סביב המבנה חלוקה ליחידות אורתונורמליות כדוגמת המבנה, כעין חדרי חוץ המודששים ע"י חבדלי המבדים של קירות הפתוח העשויים אבן. ככל שמתרחקים מהמבנה הקווים הופכים לרכים יותר ומתייחסים לקו העקום של גבול המגוש.	הבית נבנה בסגנון מוסלמי מאויר (בן ערב 1975) מערכת המים המקיפה את הבנין מוערב ומאגן היא המרכיב הדומיננטי בתכנון. הטיעה שאינה סמטרית מרככת את הרושם הנוקשה.	סמוך לבית קורים גיאומטריים ורכים בשוליים.	

9.7.2 גינות הווילות העירוניות/ב. גינות של וילות קטנות

טבלה 28: גינות הווילות הקטנות
Table 28: Small Villas Gardens

<p>תכנית לגן בשכונת אגרון/בנין, דרום תל אביב, יחיאל סגל! ללא שנה</p> 	<p>תכנית לגן בשכונת אגרון/בנין, דרום תל אביב, יחיאל סגל! ללא שנה</p>
<p>הווילה הכחולה בתל אביב ב 1933 האדריכלים: אוורנרד ג. גינזבורג</p> 	<p>הווילה הכחולה בתל אביב ב 1933 האדריכלים: אוורנרד ג. גינזבורג</p>
<p>שני בתים פרטיים וסטודיו, בתל בנימין 1937 האדריכל: ש. בראקאי</p> 	<p>שני בתים פרטיים וסטודיו, בתל בנימין 1937 האדריכל: ש. בראקאי</p>
<p>גינת הווילה הכחולה, תל אביב (הבנין נוב. 37) (37) Fig 105: The blue Villa,</p> 	<p>המגרש מלבני, המבנה משתרע על פני כמעט שני השלשים האחוריים שלו. הגינה בחזית.</p>
<p>גינת הווילה הכחולה, תל אביב (הבנין נוב. 37) (37) Fig 106: Garden in Tel Aviv</p> 	<p>הבית ממוקם במינה האחורית של המגרש</p>
<p>גינת בית בתל בנימין (הבנין נוב. 37) (37) Fig 104: Garden in T. Benjamin</p> 	<p>שני המבנים המחוברים ביניהם בנגן הקומות העליונה, ממוקמים במרכזו של מגרש צר וארוך הממוקם בקרדור היחיד. גובה של תל בנימין. הימצאותם של אקליפטוסים ותיקים החתיכה את אופן העמדת המבנים. שטחי הגן מחולקים לשניים באיחוק לכל בית</p>
<p>גינת בית בתל אביב, יחיאל סגל, (הבנין נוב. 37) (37) Fig 103: Garden in Tel Aviv</p> <p>הקניין נתיב בית י. ג. יחיאל סגל Garden Plan, G. Yehiael, E. A.</p>	<p>המגרש מחולק לשני חלקים: ריבוע גדול בו ממוקם הבנין כמעט ללא הותרת מרחב סביב לצינה, ומלבן מאורך הצמוד אליו ובו הגינה העיקרית.</p>
<p>העמדת המבנה במגרש</p>	<p>המגרש מחולק לשני חלקים: ריבוע גדול בו ממוקם הבנין כמעט ללא הותרת מרחב סביב לצינה, ומלבן מאורך הצמוד אליו ובו הגינה העיקרית.</p>

9.7.3 רפרטואר גינות הווילות בשנות השלושים

טבלה 29: רפרטואר גינות הווילות של שנות השלושים
Table 29: Villas gardens of the 20s. Repertoire

זהות	ערכים ומשמעות	פעילות	תפקיד	תבנית	צמחייה	מרכיבים
-	-משפחה	-עבודת	-פנאי ונופש	-פורמלית	-עצי פרי	העמדת הבנין
אישית		גן	קישוט	לעיתים	-עצי סרק	משתנה
-מתכנן			ותצוגה		-פרחים	גינה בחזית
					-מדשאה	גינה אחורית
					-גדר חיה	גדרות ושערים
					-מעט	-בריכה/
					ירקות	מזרקה

9.7.4 גינות הווילות של שנות השלושים ותרומתן לתרבות הגינה העברית הוורנקולרית

סקר תכניות גינות הווילות משנות השלושים מלמד על רב גוניות רבה בתכנון הגינות. מיעוט המקורות הזמינים, חלקיותם וכן בהירותם המוגבלת אינם מאפשרים לשרטט תמונה מלאה של גינות אלו אלא להצביע על כוונים

- **סגנון פורמלי וחופשי.** לצד הסגנון הארכיטקטוני בתכנון הגינות מופיע סגנון חפשי יותר בחלק מהגינות. הסגנון הארכיטקטוני שמקורו בגרמניה (פרק 2.3.2) ראה בחללי החוץ המשך לחדרי הבית. חלוקת החללים בגן נעשתה על ידי מערכת שבילים גיאומטרית מלווים בצמחייה. הסגנון החופשי המופיע
- **בריכת המים מהווה אלמנט המופיע כמעט בכל התכניות.** הבריכה ממוקמת על פי רוב במרכזו של אחד מ"חדרי" הגינה. ביטוי יוצא דופן של מערכת המים מופיע בגינתו של זועבי אבולג'יבן שבתחום מכון וולקני. המים, זורמים בתעלות פתוחות בין בריכות שונות בדומה למקובל בגני האסלם. מודל זה נותר בתחום התכנון לאחווה הערבית ולא התפשט לגינות העבריות שתכננו יחיאל סגל ואחרים.

איור 107: פרטי גינות (הבנין 37)
Fig 107: Gardens details

- **בחלק ניכר מהגינות הופיעה גינת הירק כחלק מהתכנון גם שברור היה שאין לגידול הירקות במקרים אלו כל משמעות כלכלית לרווחת המשפחה.**

- **גינות הווילות של שנות השלושים השפיעו בעקיפין על הגינות הוורנקולריות** בהיותן מודלים לחיקוי. חלק מהגינות כמו גינת הווילה הכחולה ברח' ביאליק פנו לרחוב והיו גלויות לציבור, אחרות התפרסמו בעיתונות הארכיטקטונית שלא רבים נחשפו אליה (הבנין הקדיש את גיליון 2 מנוב. 1937 לנושא הווילות והגנים), גינות אחרות או הנחיות להקמת גינות הופיעו בכתובים אליהם נחשפו בוני בתים כמו מאמרו של מ. ויקטור).

9.8 גינות מלחמה

*"אולם בשעת מלחמה....גן הירקות חדל להיות צעצוע
ונעשה פודה ומציל בעת צרה" (אביגדור משל-גן ראשי
אעת"א תיק ג' 4-2645 17.10.39)*

מלחמת העולם השנייה אשר גרמה להקטנת ייצור המזון בעולם כולו, השפיעה גם על אזרחי העיר תל אביב. הקטנת ייבוא המזון, חוסר ידיים עובדות במשקים, קשיים בתחבורה בפנים הארץ ומחוצה לה הביאו לצמצום בכמויות המזון הזמינות לאוכלוסייה, ולהעלאת מחירי המזון. (אעת"א תיק 4-2646)

9.8.1 החזון

עיריית תל אביב, גופים ואישים שונים בקשו להקל על מצוקת התושבים על ידי התקנת גינות ירק ברחבי העיר. גישה הסתמכה על תקדימים אירופאים כפי שדווחו על כך ראש עיריית תל אביב (אעת"א תיק 4-2645), ודו"ח מועצת אזור לונדון בדבר המשקים העירוניים-Municipal Farms (אעת"א תיק 4-2646). הלחץ להקמת גינות הופעל גם מצד התושבים: התאחדות עולי הונגריה בקשה לשכור עבור חבריה חלקה לגידול ירקות (תיק 2645 מיכל 1145 מסמך 528). האזרח יוסף כץ פנה מספר פעמים לעירייה בהצעה מפורטת להקמת גינות ירק על גגות העיר (אעת"א תיק 2645 מיכל 1145, 11.10.38, 21.9.39)

ועדה משותפת לעירייה ולעסקנות הציבורית המקומית אשר התכנסה ביולי 1939 קבעה 3 כוונות פעולה;

-הסדרת גינות על יד בתי העיר על ידי בעלי הבתים או שכניהם.

-סידור גינות על מגרשים פנויים שהנם בבעלות פרטית או בבעלות העירייה. בגינות אלו יועסקו מחוסרי עבודה.

-הרחבת גינות בתי הספר בתחום בתי הספר ובמגרשים הסמוכים להם.

י. רוקח, ראש העירייה, הסתייג מהמלצות הוועדה בטענה שהשטחים הפנויים בעיר הנם מצומצמים ביותר ויש להקצותם לגינות נוי בלבד. לטענתו הפתרון טמון בהקצאת שטח נרחב מחוץ לעיר לצורך גידול ירקות, וחלוקתו בין משפחות שונות בדומה לנהוג בשוויץ (אעת"א תיק 4-2645 11.8.39). בדיקה כלכלית של אפשרות זו מול יעילות הגינה המשפחתית באספקת מזון לשעת חרום נעשתה ע"י אביגדור משל, הגן העירוני. להערכתו, 15 דונם יספקו את תצרוכת הירקות השנתית של 80 משפחות. היות וחלקות אלו יעובדו על ידי מחוסרי עבודה, הרי שהוצאותיה של העירייה בהתקנת גינות אלו זהה לעזרה הסוציאלית שהיתה משלמת בכל מקרה לאותם אנשים. לגבי הגינות הפרטיות

מצא משל כי על 120 ממ"ר ניתן לגדל ירקות המספקים 2/3 מתצרוכת הירקות השנתית של משפחה בת 4 נפשות. (אעת"א 4-2645-17.10.39).

מחלקת ההדרכה של ארגון הנשים הציוניות, ויצ"ו, פרסמה במוסף לחוברת ידיעות עיריית תל אביב המלצה לגינת בית לימות הגשמים. גינה זו המשתרעת על פני כ-440 מ"ר הכילה את המינים הבאים: כרוב, כרובית, עגבנייה, קישואים, גזר, סלק, צנון, אפונה, תבלינים, תפ"א, בצל, כולרבי, חסה, וצנונית (ידיעות עיריית תל אביב תוספת לחוברת 1-2 שנה י').

9.8.2 המעשה

עיריית תל אביב התארגנה למפעל גינות הירק בזריזות יתרה.

"בימים המעטים שבין כסה לעשור הספקנו להפוך חלקת חול שממה ועקרה לגן ירוק משגשג. בערב יום הכיפורים נגמרה הזריעה ואנו מביאים כבר היום 100,000 שתילים לחלוקה ועוד כ- 30,000 שתילים נוכל להוציא מן הזריעה הזאת כעבור 3 שבועות"
(אעת"א 4-2645-17.10.39).

בהודעה לעיתונות שפרסמה העירייה ב-24.10.39 נמסר כי כל 100,000 השתילים שהוכנו במשתלות העירייה חולקו בין 700 מבין תושבי העיר אשר לא הסתפקו בכמות שהוכנה. חולקו כרוב, כרובית, סלק, כולרבי, עגבניות וחסה. במחצית נובמבר בוצעה חלוקה שניה לכ-500 איש שהתחלקו ב-100,000 שתילי כרוב, סלק, כולרבי, תרד, חסה ובצלים. העירייה הרחיבה את שרותיה ופתחה בשרותי יעוץ יומיים במשתלה.

ליתר המרצה הוכרזה תחרות בין בעלי גינות הירק בעיר. ועדת פרסים מיוחדת עליה נמנו מרת צ'יזיק, מר רוזנשטיין והגנן הראשי של העירייה א. משל בקרה בכל הגינות שבעליהן היו מעוניינים בכך ובסוף ינואר 1940 חולקו פרסים למצטיינים, כלי עבודה שנתרמו על ידי פירמות שונות. הפרסים חולקו על ידי ראש מחלקת הנטיעות מר סעדיה שושני ואת הטקס כיבד בנוכחותו המשורר שאול טשרניחובסקי (ידיעות תל אביב חוברת 7-9 אפיון 1941: 42).

התגייסות ארגונים נוספים. התגייסותה הזריזה של עיריית תל אביב בהספקת שתילי ירקות לתושבים עוררה לפעולה ארגונים נוספים אשר בקשו לקחת חלק פעיל בארגון המפעל. מועצת הארגונים הבלתי מפלגתיים פנתה לעיריית תל אביב בבקשה להקים ועדה מיוחדת שתעסוק בתעמולה לניצול השטחים הפתוחים, בארגון ההדרכה ובחלוקת הזרעים. (אעת"א תיק 4-2645-18.10.39)

בפועל אכן הוקמה ועדה שכזו עליה נמנו נציגי ועדת הנטיעות של עיריית תל אביב, ה.נ.צ. (התאחדות נשים ציוניות) ויצ"ו וכן א.א.ע (ארגון אמהות עובדות) (אעת"א תיק 4-2646 ללא תאריך).

חוברת מיוחדת שהוציאה העירייה לרגל מצב החרום הכילה לצד תכנית הגינה לדוגמה שהוזכרה, גם פרק המשבח את סגולותיו של הגרגיר (רוקט) כמקור מזון לשעת החרום. הפרק שנקח מתוך האנציקלופדיה "אוצר הצמחים" שכתב ב. צ'יזיק זכה להערכה מחודשת:

"השימוש בצמחי בר עשירים בחומרי מזון וויטמינים חשוב תמיד ובעיקר ערכם מתעלה בשעת חרום" (ידיעות עיריית תל אביב תוספת לחוברת 1-2 שנה י').

הימשכותה של המלחמה הביאה לעליה דרסטית במספר גינות המלחמה. רבע מליון שתילים הוכנו ע"י העירייה לחלוקה באוקטובר 1941 (אעת"א תיק 2646 א' 24.10.41). בשנת 1942-43 עלה מספר הגינות שעמדו לפיקוחה של מחלקת הגנות העירונית מ-700 ל-1500, ושטחן ל-100 דונם. למעלה מ-5000 תושבים פנו לתחנות השרות לשם קבלת ייעוץ ומדריכי השרות ערכו למעלה מ-4000 ביקורים בגינות העיר. השרות סידר 5 גינות לדוגמא ברחבי העיר, ערך 12 הרצאות והוציא 8 עלוני הסברה והוראות מעשיות (ספר השנה של עיריית תל אביב לשנת תש"ד : 104).

מגינות ירק ללולים. לצד גינות הירק עודדה העירייה את תושביה לפתח את הלול הביתי כמקור לביצים, בשר וזבל אורגני. ראשית המפעל בינואר 1942 כאשר העירייה הקימה משתלה עירונית גדולה ובה שני לולים לדוגמא. בשנת 1942-43 רכשו תושבי תל אביב כ-3000 פרגיות במחיר מוזל באמצעות השרות העירוני. בתחנת השרות הוקמו לולים חסכוניים וסניטריים לדוגמא. העירייה ספקה שירותי הדרכה ופיקוח והעניקה פרסים עבור הלולים והתרנגולות המצטיינות. (שם : 104, וכן אעת"א 4-2646 ינואר 42).

9.8.3 רפרטואר גינות המלחמה

טבלה 30: רפרטואר גינות המלחמה
Table 30: Victory gardens repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
ערוגות ירק לולים	ירקות		קיום	הקמה עבודה עצמית חינוך	יצרנות	לאומית

9.8.4 מפעל גינות המלחמה ותרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית

מפעל גינות המלחמה בעיר תל אביב נועד אמנם להתגבר על המצוקה הכלכלית שהתעוררה עקב המלחמה, אך בעקיפין השפיע על תרבות הגינה הוורנקולרית בעיר.

- **עיריית תל אביב בקשה באמצעות המפעל לעודד גם הקמת גינות נוי בעיר.** בין מטרות המפעל לצד אספקת המזון בקשה העירייה:

"להרבות את נכסי הירק בחצרות פרטיות, ולעודד חבה לצמח- מפעל שערכו רב בכל התקופות ואשר יהיה בו משום שיפור ניכר של העיר." (אעת"א תיק 4-2646 א')

לצורך כך שמה העירייה למטרה "לפקח על גנות נוי וגנות ירק פרטיות בזמן המלחמה ולאחריה" (שם) מטרות חריגות אלו לא זכו להתייחסות בהמשכו של המסמך. תרומתו של המערך העירוני למאמץ התבטאה בעיקר במערכת ההדרכה, במשתלה העירונית שספקה שתילים ופרגיות, בעידוד ובתעמולה למען הגינות ע"י שיתוף הנוער וכן שיתוף מומחים מטעם מוסדות וארגונים ציבוריים.

- **עשיית הגינות היתה ביטוי להתארגנות חברתית בשעת חרום.** ריבוי המתעניינים במפעל הן מקרב ארגונים ומוסדות והן מקרב הציבור הרחב מעידים על חשיבות הגינון בעתות חרום. לצד ערכן הכלכלי של הגינות הן הן מפעל שסביבו התלכדה הקהילה. אפיק לפעילות בתקופה

מתסכלת של דכדוך ואוזלת יד וביטוי לרוח אופטימית. הקמת ארגון הגננים באותה תקופה נתנה ביטוי לתחושה זו:

"להשכיח מורא הימים בעבודה שקרנה קיימת – ופרותיה עומדים לעד" (שור 1953 : 6)

9.9 סיכום, גינות תל אביב ותרבות הגינה העברית הוורנקולרית

שמונה טיפוסים עיקריים של גינות תוארו בפרק האחרון: גינות אחוזת בית, גינת בית ביאליק כמייצגת גינות משנות העשרים, גינות בתי הספר והמלחמה, גינות מעונות עובדים וקרית עבודה וגינות בתי הקומות והוילות משנות השלושים. כל אחד מהטיפוסים נוצר בתקופה שונה, עבור סוג מגורים שונה ועבור אכלוסיה ממעמד סוציו-אקונומי אחר. בפרקי המשנה תוארו עד כה המרכיבים השונים של כל אחד מטיפוסי הגינות: מרכיבים פיסיים, תיפקודיים וחברתיים הנוגעים לגינות עצמן ולהקשר בהם נוצרו. לסיכום כל פרק משנה הוצג סיכום הטקסט המייצג את כל אחת מהגינות - הרפרטואר וכן נידונה הרטוריקה של הטקסט.

בפרק זה נאספו המרכיבים השונים של כל אחד מהטיפוסים במטרה לאפיין את "הגינה העברית הוורנקולרית" בתל אביב. איסוף החומר נעשה ע"י תאור המרכיבים הפיסיים של הגינות על פי קטגוריות שונות וכן על ידי השוואת הרפרטוארים השונים של כל אחת מהגינות. הדיון ידגיש את הייחודי והמשותף לטיפוסי הגינות השונות.

לממצאים בטבלאות וכן למסקנות הנגזרות מהם יש להתייחס בזהירות יתרה. הממצאים הנם איכותיים בלבד ואין בהם כל ביטוי לתדירות הופעת המאפיינים בכל אחד מהטיפוסים. מספרן המועט של הגינות שתוארו, חלקיות הממצאים ומקורותיהם השונים בעבור כל אחת מהגינות, מאפשרים הבחנות ראשוניות וכלליות בלבד המחייבות אישוש נוסף.

טבלה 31: סיכום המורכבים של גינות תל אביב
Table 31: Summary of characteristics of Tel Aviv Gardens

מורכבים	אפיוני הופעה בתל אביב	משמעות
תעמדת הבנין	כל הבניינים מוקמו כך שגינה הקיפה אותם מארבעת העברים. בניה בקו מגרש לא חופיעה בסקר למרות שהייתה קיימת ברחובות מסחריים. בד"כ מוקמו רוב הבניינים בחלקו הקדמי של המגרש. מניימנים המרוחק לרחוב היה 3 מ'. גדרות הופיעו בכל הגינות שנסקרו. בדרך כלל בסיסים היה בנוי ומעליו גדר חיה. רוב הגדרות הבנויות לא עלו על 70 ס"מ ובמקרים רבים גם הצמחייה מעליון לא הגיעה לקומת אדם. הגדרות עשויות היו ממגוון חומרים: לצד גדרות יש בארות בית חופיעו גדרות בטון משווחות, גדרות מצופות באבן או בנויות אבן. מעליון הופיעה פעמים רבות שבכת ברזל דקורטיבית.	תחומותן של הגינות בגדרות נועדה להדגיש את ההפרדה בין השטח הציבורי לפרטי. גם כאשר הצונות הגנין היתה מצומצמת ביותר במודיה נשמרה הגדר בהתייחס לחלל בלתי מנוצל בין הרחוב לבנין. מרבית הגדרות לא נועדו להסתיר אלא לקבוע בעלויות ולתגדיר באופן ויזואלי ברור את תחום הפרט.
גינה בחזית	גינה בחזית היתה מרכיב חשוב בכל הגינות על אף ממדיה המצומצמים. בד"כ הייתה קטנה מהגינה האחורית ועל פי רוב שמשה לתצוגה. בחלק מהמגרשים הגינה נבנתה בויקה הדדקה לארכיטקטורה של המבנה מבחינת חומרים או הצבה אפנונים ע"פ חקצב הארכיטקטוני.	הגינות בחזית נועדו לשדר מסר לסביבה. מנודים באיכות גבוהה כבתי הקומות, סגירות במעונות עובדים, קהילה חקלאית מאורגנת בקריית עבודה ועצי פרי בחזית, וכן טעונות אחרות על אף הפגלות הפרטיות)
גינה אחורית	היתה אזור הפעילות המרכזי בכל הגינות למעט בבתי הקומות בהם שטחן היה מצומצם ביותר.	בנינה האחורית הסתרת מעין הציבור ניתן לזהות את המיטשעויות החשובות עבור החיירים. לכן נעשה מאמץ להתגדלה ככל האפשר במעונות עובדים וכן במקומות אחרים.
פרחים	פרחים היו חביבים על הכל והופיעו במינויים שונים בכל הגינות. חיבה יתרה נודעה לרד"ס.	בעיר שחלויות הפרחים שבה שקמו מדי יום שיש, הפרחים היו ביטוי לשאיפה לופי, לכינתנות, להתעוררות במקום. כגון שליקות חיה ערד רב יותר אך לתושבי תל אביב שלא היו חקלאים מלידה, החיבה לפרח היתה קרובה יותר ללב.
גינת ירק	הופיעה כמעט בכל הגינות ואפילו בגולות הגדרות דוגמת בית ויצמן.	גינת הירק חוו את הביטוי הציורי של הגינות ובקריית עבודה לדוגמה שיקולים כלכליים עמדו בבסיס גודל החלקות והמינים שנטעו. אך מרכיב גינת הירק הוצגו גם כאשר לא היה הכרחי כלכלית ואז תפקידו היה סמלי-גידול ירקות שיחלקלאו"ת עירונית, והנוכחי- בבחינת תקדים לעבודה החקלאית האמנותית עם המעבר לכפר.

טבלה 31: סיכום המורכבים של גינות תל אביב (המשך)
 Table 31: Summary of characteristics of Tel Aviv Gardens (cont.)

מדישאה	הופיעה בחלק ניכר מהגינות. בעוד שבמגנינות ענבים יצרה את החלל המורכב והייתה בעלת נוכחות דומיננטית, בגינות אחרות הווחה כיסוי קרקע לשטחים ללא שימוש מוגדר.	הופיעה בחלק ניכר של הגינות, החל במבני שורותים בגינות אחוזות בית, חצרות כבכסית, מחסנים ואזורים מיועדים לאשפה, מתקני גז ופגרות למיניחן, מרכיבי חשרות הופיעו בגינה האזורית והיו מוסתרים בדרך כלל.	עצי פרי
המדישאה הופיעה בעיקר בהקשר של נפש ופגילות פנאי בגינה אך גם כאמצעי שיפור חלל ציבורי רחב ופתוח לכלל הקהילה בגינות המעונות. הייתה זו העתקתו של חדשא הקיבוצי והנוף הקיבוצי על המשמעותיות החברתיות המשתמעות מכך אל הסביבה העירונית. הופעתו של חדשא חושפה מונוטוניהם של זנים מתאימים ומאפשרויות תחזוקה, נושאים אשר מחקר זה לא עסק בהם.	הופיעו בכל הגינות. גיוון רב של עצים שונים: חדרים, נשירים, טרופיים וסוב טרופיים כאשר עדיפות היתה לחדרים.	הופיעו בחלק ניכר של הגינות, החל במבני שורותים בגינות אחוזות בית, חצרות כבכסית, מחסנים ואזורים מיועדים לאשפה, מתקני גז ופגרות למיניחן, מרכיבי חשרות הופיעו בגינה האזורית והיו מוסתרים בדרך כלל.	הגיוון הרב מעיד על ניסיונות יותר מאשר על הצלחות בעיקר שחלק מהמדישאה מקורו בתכניות ולא דווקא בגינות הקיימות לגינות קרית עבודה. ככלל, עצי הפרי היו ביטוי לקו היצירני של הגינות אשר תבע יחסית מאמץ קטן.
על האראאקרייה לאמר שהייתה ארוכה מכולן ואולי בזכות חוזתה הצפונית. הגיוון הרב מעיד על אופיין הלקטני של הגינות וכנראה על המצאי במשתלות באותם הימים.	מגוון גדול מאוד של עצים גם בסך הכל וגם בכל אחת מהגינות שלעיתים נדמו לקו בני (מעונות עובדים). בין המינים הנפוצים ג'קרנדה, צאלון, אראאקרייה, ושיגעטוניות, פיסטה, פיקוס השדרותלא נמצאה העדפה למינים מקומיים פרט לנמצא בגינתו של באאליק.	הופיעו בחלק ניכר של הגינות, החל במבני שורותים בגינות אחוזות בית, חצרות כבכסית, מחסנים ואזורים מיועדים לאשפה, מתקני גז ופגרות למיניחן, מרכיבי חשרות הופיעו בגינה האזורית והיו מוסתרים בדרך כלל.	ברכות היו סימן ליכולת כלכלית גבוהה של בעליהם. במרבית הבתים הן היו סימן לסטטוס ובבתי הקומות כאשר נשקפו אל הרוחב, שמשו כעין הכרזוה על איכות המגורים בבית. חברכות שהיו שטטיות נשענו על מודלים אירופאיים של ברכות גן ובמיוחד דחו את המודל המקומי הפלשתאני של סיפיל במים אשר הופיע בוילת אבוגלבן.
על אף תדמיתו ה"עובדית" של הגינות, הרך ששקפי חוץ הן השתדלו להציג תדמית נקייה ומסודרת שהשתרת מרכיבי חשרות חשתלכה עם הגינה המורחת בחזית.	אלמנט מים	הופיעו בחלק ניכר של הגינות, החל במבני שורותים בגינות אחוזות בית, חצרות כבכסית, מחסנים ואזורים מיועדים לאשפה, מתקני גז ופגרות למיניחן, מרכיבי חשרות הופיעו בגינה האזורית והיו מוסתרים בדרך כלל.	

טבלה 32: השוואת רפרטואר גינות תל אביב
Table 32: Repertoire of Tel Aviv Gardens

גינות וילות בשנות השלושים	גינות מעונות עובדים	גינות בתי הקומות בשנות השלושים	גינות קרית עבודה	גינות מלחמה	גינות בתי הספר	גינת ביאליק ודמותיה	גינות אחוזת בית	
								מרכיבים:
משתנה	בשולי המגרש או בטורים	בקדמת המגרש	בקדמת המגרש			שליש קדמי של המגרש	בחזית, עיקר הגינה מאחור	העמדת הבנין
+	מצומצמת	+	+			+	+	גינה בחזית
+	+	-+	+			+	+	גינה אחורית
+	+	+	+			+	+	גדרות ושערים
-	-		+					לול/ דיר
בריכה/ מזרקה		בריכה/ מזרקה				+		אלמנט מים
								צמחייה:
+	-+	-+	+			+	+	עצי פרי
+	+	+	-+			+	+	עצי סרק
+	+	+	+			+	+	פרחים
+	++		-+			+	-	מדשאה
+	+	+	+			+	?	גדר חיה
-+	-		+	+	+	-	+	ירקות
								תבנית:
-+		+			+	+	-	פורמלית
							+	חופשית
								תפקיד:
			+	+	+	-	+	קיום
-+	+		+			-	+	פנאי ונופש
+	+	+	+		+	+	+	קישוט ותצוגה
+	+	+	+			+	+	סמל סטטוס
								פעילות:
			+	+	+	-+	+	הקמה
			+	+	+	-+	+	עבודה
								עצמית
+	+	+				+	-+	עבודת גן
	+					-	+	משחק
			+	+	+	+	+	לימוד/ חינוך
+	-+		-+			+	-+	אירוח
			+			-	+	כביסה
								ערכים ומשמעות:
+			+				+	משפחה
			+	+	+		-+	יצרנות
			+				-+	יצירתיות
								זהות:
+			+			+	+	אישית
	+							קהילתית
				+		+		לאומית

- **קישוט ותצוגה היו מרכיבים חשובים בכל אחת מהגינות גם באלו שמטרתן הראשונית היתה התועלת.** כבר בימיה הראשונים של אחוזת בית התקבלה המשוואה הקושרת בין גינה מסודרת ומקובלות חברתית (רבאו קטינסקי). מגמה זו הכתיבה שימוש בפרחים, בדשא לעיתים ובאלמנטים דקורטיביים דוגמת בריכות המים והמזרקות. הפרחים ובעיקר הורדים הופיעו במרבית הגינות. החיבה אליהם נזכרה אף בספרות כמו בסיפורה של שרירא, "אלמני הקש הצהובים" (1979). אלמנט זה היה לא אופייני לגינות תועלת במקומות אחרים בעולם כמו גינות התועלת אותם תכנן Migge ואשר בהן לא היה מקום לאלמנטים שאינם פונקציונליים. הדשא אף הוא הדגיש חלקים בלתי יצרניים, אך נועד לא רק למטרות נוי אלא גם להדגשת פונקציות חברתיות. המים שימשו בגינה לראווה ולא לצרכים שימושיים כפי שהשתמש בהם סגל בוילה אבוגילבן. מקורן של הברכות והמזרקות היה במודלים אירופאיים הן ברעיון של השימוש במים לצורכי תצוגה והן בעיצוב הברכות והמזרקות.
- **סגנון מובהק לא התפתח באף אחת מהגינות שנסקרו.** השפעות סגנוניות היו למכביר ובעלי הגינות נהנו להתהדר בהן (כמו ציונה רבאו קטינסקי שהגדירה את הערוגות בגינתה העשויות לפי מיטב המסורת הצרפתית) אך לכלל סגנון מגובש לא בשלו הגינות. גינות שתוכננו ע"י אדריכלים גננים הושפעו בעיקר מהסגנון הארכיטקטוני ששלט בגרמניה בראשית המאה העשרים, אך לקראת סוף תקופת המחקר סגנון זה פינה את מקומו לסגנון חופשי יותר כפי שיעידו תכניות שני הגנים הזעירים שהביא ש. וינברג ב"השדה לגן ולנוף" (כרך ב' (א) 1946) ואשר את השפעתם ניתן לראות בתכניות שיצר בשנות הארבעים ואשר לא נכללו במסגרת מחקר זה (ראה איור 22).
- **גינות תל אביב ואורח החיים העירוני.** מתוך העדויות החלקיות המלוות את יצירתן של הגינות בתל אביב לא ניתן להעריך האם יצירתן של הגינות הביאה לשנוי אורחות החיים בבית. האם הגינות היו בגדר הרחבה של הבית ומקום לאירוח? על חלקם של הילדים בפעילות בגינות, בעיקר במשחק רבות יותר העדויות. במעונות העובדים הילדים והסבתות היו אזרחיה הקבועים של הגינה בעוד המבוגרים נהנו ממנה בטקסים בלבד.
- **גינות מעונות העובדים וגינות קרית עבודה.** השוואת גינות מעונות העובדים לגינות קרית עבודה מעוניינת במיוחד היות ושני מפעלי בניה אלו נבנו ע"י חברת שיכון של ההסתדרות. שני טיפוסים הגינות שיצרה חברת שיכון היו שונים בתכלית אך ייצגו עמדה אידיאולוגית אחת. נקודת המוצא של גינות קרית עבודה שמה את הדגש על היחידה המשפחתית בתוך הקהילה בעוד שבמעונות העובדים הדגש הושם על הקהילה כולה. מתוך שתי נקודות מוצא שונות אלו נגזרה ההתייחסות למרכיבים השונים של הגינות. טריטוריה משפחתית תחומה בגדר בקרית עבודה, לעומת טריטוריה ציבורית השייכת לכלל הקהילה ותחומה כנגד התושבים האחרים במעונות. עבודה עצמית ומקסימום תועלת למשפחה בקרית עבודה לעומת עבודת גן המתחזק את השטח שאיננו יצרני לטובת הקהילה במעונות העובדים. שתי הגינות הדגישו שני היבטים של הקהילה השיתופית - חקלאית כמודל. בגינות המעונות היה זה ההיבט החברתי של הגן כטריטוריה של הכלל, ובגינות קרית עבודה היה זה ההיבט היצרני שהודגש.

פרק 10: סיכום, דיון, ומסקנות

10.1 מבוא

גינות עבריות ורנקולריות לוו את תהליך ההתיישבות הציונית החל מראשיתו. הן התאזרחו במושבות הברון, בשכונות היהודיות שקמו מחוץ לחומות הערים העתיקות, ובחצרות הקיבוצים הצעירים. העיר תל אביב שקמה מהחולות, ראתה בגינה העירונית חלק בלתי נפרד מחזון העיר הציונית החדשה. נוכחותן של גינות אלו היתה צנועה, לעיתים אף מוצנעת. גינות נוי מעולם לא הוּו נושא מרכזי בתהליך ההתיישבות ההרואי. הכתיבה אודותן לא מיקמה אותן במרכז הבמה והעין המתעדת לא תפשה אותן בעדשתה כנושא בעל חשיבות. הן הופיעו כרקע למבט הרחב שתיעד בתים ומגדלי מים וסמלים בולטים יותר לעוצמה ולנוכחות. אך מציאותן של גינות אלו נחשפה בעבודה זו בעשרות סימנים ואותות: גלויים וסמויים מהעין; בעדויות פיסיות ששרידיהן נשמרו בשטח, במסמכים ארכיוניים, בפרוזה ובשירת הילדים והמבוגרים.

מטרתה המרכזית של עבודה זו היתה לייצג את טקסט הגינה העברית הוורנקולרית שנוצרה בא"י למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לראשית שנות הארבעים, תוך התמקדות בגינה שנוצרה בתל אביב. מטרה מרכזית זו נשענה על המודל המגדיר כטקסט מגוון רחב של תופעות לאו דווקא ספרותיות או מילוליות. טקסט הגינה העברית הוורנקולרית המיוצג בעבודה זו, נבחן בכמה היבטים מרכזיים המהווים את שאלות המחקר העיקריות בהן עסקה עבודה זו:

-מה היו מאפייניה של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית ובעיקר זו שנוצרה בתל אביב למן הוסדה ועד לראשית שנות הארבעים? מה היו שורשיה, הרפרטואר העיקרי של הגינה וכן אילו אמצעים רטוריים שמשו את יוצריה והכותבים עליה?

-באיזה אופן היתה יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית חלק מיצירת התרבות העברית החדשה בא"י?

-מה היתה משמעות הגינה הוורנקולרית עבור בעליה ועבור החברה בארץ?

מתוך איסוף שברי מידע המצויים בתחומים שונים של ידע בקשה עבודה זו ליצור את הפאזל המורכב של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. כלי העבודה המרכזי היה פיתוח של מודל הטקסט. הגינה העברית הוורנקולרית היא טקסט. טקסט שנוצר מתוך מגע בין טקסטים שונים אשר השפיעו זה על זה ואשר הכתיבו את אופן הקריאה שלהם. מודל הטקסט הגדיר את כל חומרי המוצא כטקסטים. שרידי הגינות שנשמרו בתל אביב, תצלומיהם, הכתיבה אודותיהם, כולם היו בגדר טקסטים. הכללה גורפת זו של מרכיבים שונים אפשרה איסוף נתונים מתחומי ידע שונים ומדיסציפלינות חקירה נפרדות. בכפיפה אחת חיבר המחקר בין פרוזה לבין רשימות של קבלני גינון, בין ספרי זיכרונות ובין תקנוני בניה, בין הקונקרטי ובין המופשט, בין החזון, החלום, הסיפור ובין המציאות היומיומית של ערכה התזונתי של העגבנייה. מודל הטקסט אפשר את חיבורם של כל המרכיבים הנפרדים הללו לכדי יצירת טקסט הגינה העברית הוורנקולרית. זיהוי רפרטואר הגינה – מרכיבי המערכת כמו גם ניתוח הרטוריקה של הטקסט, תרמו להבנת משמעותה של הגינה הוורנקולרית עבור היחיד, הקהילה והחברה. וכן להכללת התופעה במסגרת יצירת התרבות העברית בארץ ישראל.

העבודה התחלקה לארבעה חלקים מרכזיים. בחלק הראשון הוצג הרקע למחקר, מטרותיו ותרומתו הצפויה. החלק השני הוקדש לבסיס התיאורטי ובו דיון בשתי סוגיות מרכזיות: האחת היא הגינה הוורנקולרית כתחום מחקר בתחום אדריכלות הנוף והשנייה היא הגישה הרואה בנוף טקסט כתחום מחקר שמקורו בגיאוגרפיה התרבותית ובמחקר התרבות והוא תופס כיום עמדה גם באדריכלות הנוף. מתוך שני פרקי מבוא אלו, נוסחה בפרק החמישי שיטת המחקר של עבודה זו. החלק השלישי של העבודה הציג שלושה היבטים מרכזיים של המודל לייצוג הגינה העברית הוורנקולרית. כל אחד משלשת הפרקים שבחלק זה, דן בהיבט רחב אחר של התופעה. הראשון דן ביחסה של היהדות ושל האידיאולוגיה הציונית אל הסביבה ומכאן אל פרויקט הגינה העברית הוורנקולרית. השני בחן באיזו מידה שמשו הגן והגינה כמרכיבים בתרבות העברית החדשה שנוצרה בא"י ומה היתה תרומתם ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית. הפרק השלישי והאחרון של חלק זה בחן בקצרה את התקדימים לתופעת הגינה הוורנקולרית כפי שנוצרו בא"י בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20. חלקו הרביעי של המחקר התמקד בעיר תל אביב כמקרה מבחן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית. שני הנושאים המרכזיים בהם דנו פרקי המשנה של החלק עסקו בתרומתו של הממסד העירוני והציבורי בתל אביב ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית, ובגינות הוורנקולריות שהתפתחו בתל אביב ובסביבותיה בתקופה זו.

מטרת הפרק הנוכחי הינה לסכם את הממצאים העיקריים של המחקר וכן לבחון אותם לאור שאלות המחקר כפי שהוצגו בראשית פרק זה.

10.2 סיכום ודיון בממצאים

10.2.1 בא"י בכלל ובתל אביב בפרט התפתחו גינות ורנקולריות עבריות ייחודיות.

בין החידושים השונים שהביאה התנועה הציונית על נופיה של ארץ ישראל היתה גם יצירתה של הגינה הוורנקולרית. בכך לא נבדלו העולים לארץ ממהגרים אחרים ברחבי העולם אשר יצרו עם התיישבותם החדשה גינות ורנקולריות. מהן אותן גינות ורנקולריות? ספרות המחקר העוסקת בתחום הינה צעירה ועדיין לא התגבש בה קנון ברור המגדיר את הוורנקולר. אך ריבוי המאמרים העוסקים בתחום, תרומתו של המכון ב-Dumbarton Oaks לדיון, והדיון בתחומים מקבילים כמו הארכיטקטורה הוורנקולרית או התרבות העממית מאפשרים את הדיון בסוגיה האם נוצרו בא"י טרום הקמת המדינה גינות ורנקולריות.

-גינות ורנקולריות הן גינות שנוצרו וטופלו בד"כ ע"י בעליהן ולא דווקא ע"י מתכננים או מעצבים מקצועיים בעלי שם.

"תחי החובבנות הקדושה. כולם חובבים. או למה לא נהיה גם אנחנו חובבים?"

(שרירא 1979: 75).

גינות מושבות הברון, גינות אחוזת בית וקרית עבודה, כל אלו נוצרו ע"י בעליהן בשיתוף פעולה עם ילדיהם, קרובים ואחרים. הראשונים, אספו צמחים מחצרות השכנים, או הביאו בט"ו בשבט שתילים שחולקו בביה"ס ממשק הפועלות הסמוך. קרובי משפחה, הביאו יחורים ממסעות רחוקים ופרט לכך נשתל בגינות כל מה שהיה זמין במשתלות ובחנויות הזרעים והשתילים שקמו בתל אביב וסביבתה.

אכן, "מומחים" בעלי ידע נדרשו לתת עצות, לכוון, לשרטט את המתווה הראשוני של הגינות. ועדות גינות הכינו תכניות לדוגמא ולעיתים הוזמן התכנון מגן אדריכל או מגן. אך מכאן והלאה בעלי הבית הם אלו שעסקו בגינה ובטיפול בה. יחסי הגומלין בין הגינה ובין בעליה היו לעיקר. אליבא (1999) Conan זהו המכנה המשותף הרחב ביותר לגינות ורנקולריות.

-הוורנקולר הוא מקטע ברצף תהליכים ותוצרים בין העילי-קנוני ובין העממי-פופולרי (Rapoport 1990). אליבא טענה זו מעורבותם של אנשי מקצוע ביצירת גינות ורנקולריות אין בה כדי לפסול על הסף את השתייכותם לתחום הוורנקולר. גינתו של ביאליק עשויה להדגים טענה זו. הגינה אכן תוכננה ע"י האדריכל-גן יחיאל סגל אך מעורבותו של המשורר בבחירת הצמחייה לגינה (שנבדלה מזו אותה בחר המתכנן), ומעורבותו בטיפול הגינה משייכים אותה לתחום הגינות הוורנקולריות. גינות קרית עבודה הן דוגמא מסוג אחר. לכאורה, כל דייר טיפח את גינתו כראות עיניו, למעשה ועדת הגינות המקומית פיקחה על הנטיעות וכשחרג מי מהנחיותיה זכתה העובדה לציון בדוחות הועדה. בהעדר קו גבול ברור המפריד בין הוורנקולר ובין האחר, אימצה עבודה זו גישה רחבה וכוללת המכילה בתחום הוורנקולר גם גינות שתוכננו ע"י מתכננים מקצועיים, או גורמים נוספים.

-גינות ורנקולריות משקפות תרבות עממית המשותפת לשכבות אוכלוסייה מגוונות. טיפוח גינות ורנקולריות היה נחלת שכבות חברתיות שונות בישוב העברי. בגינה התל אביבית עבדו כולם או לפחות הציגו עצמם כעובדים. יהודה מגידוביץ, אדריכל העיר תל אביב הצטלם אוחז בידו כלי עבודה ואשתו מסייעת לו בהשקיה. ביאליק, אומנם לא צולם עובד פיסית בגינה אך דאג לבחור בעצמו את הדקלים ששתל בגינה. העיסוק בגינות חצה את גבולות המעמדות שכבר התבססו בארץ: הבורגנות לצד הפועלים העירוניים, נשות העולים וילדיהם - שהיו היוזמים והממריצים.

-גינות ורנקולריות מושפעות מספרות "עשה זאת בעצמך". אמנם, ספרות עברית בנושאי גינות ועיצוב גינות לא היתה מהמפעלים הראשונים של הספרות העברית המתחדשת, אך שדה זה לא היה מוזנח לחלוטין. בשנת 1929 הוציא לאור א. פלדמן ספרון ובו הנחיות לטיפול הגינה העירונית. עיריית תל אביב פרסמה החל מאמצע שנות העשרים מדור קבוע בביטאונה ובו הנחיות חדשות לטיפול בגינה העירונית. הנחיות אלו הופיעו גם בעיתון "השדה" שעסק בחקלאות בעיקר אך לא התעלם מהגינות העירוניות. "השדה לגן ולנוף" שהחל להופיע בשנת 1945, היה שופרו של ארגון הגננים. כל המקורות הללו שנכתבו עברית והותאמו לתנאי הארץ, הצטרפו למקורות לועזיים שהביאו עמם ארצה אדריכלים-גננים וששרתו אותם ואת לקוחותיהם בשעה שבקשו להקים את גינותיהם. עד כמה היו מקורות אלו נפוצים וזמינים לציבור המתעניין, עבודה זו לא בדקה.

-גינות ורנקולריות מבוססות בעיקר על צמחייה מקומית כמו גם על אינטרודוקציות שונות. עולם הצומח של הגינות הוורנקולריות היה מגוון ביותר במקורותיו. כותבים שונים מציינים את האופי הלקטני של הגינות כאשר מאחורי כל שתיל ופרח הסתתר סיפור המתאר את נסיבות הבאתו לגן. לצד המינים המקומיים כמו הזית, התאנה, התמר, הברוש והאחרים ייבוא צמחים מעבר לים היה פעולה שעסקו בה הן מוסדות והן יחידים: עיריית תל אביב נהלה התכתבות ערה עם משתלות בכל רחבי תבל במטרה להגדיל את מגוון המינים בשדרותיה, הבריטים עסקו באיקלום מינים שונים של שיחים ועצים לצורכי נוי, מלחמה בחולות נודדים ולשימושים נוספים. לצידם, ייבאו אנשים

פרטיים מינים ייחודיים לחצרותיהם כבדרך אגב או בהזמנה מסודרת ממשתלות בצרפת (גרניום לאחוזת אבולג'בן בוולקני). המוצלחים מבין מינים אלו זכו שירבו אותם כמו אלו שנטלו חנה צ'יזיק ורחל ינאית בן צבי מגינת רבקה אלפר שבאחוזת בית למשתלות משק הפועלות בתל אביב ובירושלים.

-גינות ורנקולריות מאפיינות אוכלוסיות של מהגרים. ספרות המחקר עשירה בתיעוד גינות ורנקולריות של אוכלוסיות מהגרים. בניגוד לבתים שפעמים רבות נכפו על מהגרים והיו פחות גמישים לשינויים הרי שבגינות מצאו מהגרים כר פתוח לביטוי ייחודם התרבותי, החברתי ואף הכלכלי. פרק המבוא אשר סקר את משמעותן של הגינות הורנקולריות עבור אוכלוסיות שונות של מהגרים ברחבי העולם, מהווה מסגרת להערכת תפקידן של גינות אלו עבור העולים לארץ:

-מזון הוא אחד מהרכיבים התרבותיים שאוכלוסיות מהגרים נוהגות לנסות לשמר עם המעבר לארץ החדשה. ייצור מזון לא היה מהמלאכות בהם עסקו יהודים בגולה, וכשהגיעו לארץ והחלו לטפח את הגינה הביתית לא ידעו מה לעשות בפרותיה. אך טעמים והעדפות נשמרו עמם ואת הערגה לפרי הדובדבן והניסיונות החוזרים ונשנים לאקלמו בארץ, ניתן להסביר על רקע זה.

-עבור חברות מהגרים, וגם עבור חברות ילידיות הנתונות במצוקה כלכלית, תוספת מזון שמקורה בגינה הביתית הינה משמעותית. משקי העזר והדיונים המפורטים על הרכבם וגודלם מספקים דוגמה לערך הכלכלי של הגינות הורנקולריות בתל אביב וסביבותיה.

-לגינה הורנקולרית נועדו תפקידים מגוונים בטיפוח קשריהם של המהגרים הן עם ארץ המוצא והן עם המולדת החדשה. אחד מתפקידים אלו הוא טיפוח הזיקה לארץ החדשה וניסיון ליצור זיקה ילידית עם הסביבה הזרה והמנוכרת. מטרה זו של חיבור העולים עם אדמתה של ארץ ישראל עמדה לנגד ראשי הציונות אשר ראו בעבודה החקלאית בכלל ובעבודת הגינה בפרט ביטוי לבניית הקשר בין היהודי האירופאי ובין ארץ ישראל.

על אף הדמיון ששורטט עד כה בין גינות העבריות הורנקולריות ובין מקבילותיהם בעולם, קיים הבדל מהותי בין גינות אלו לבין האחרות:

-גינות ורנקולריות מהוות פעמים רבות ביטוי למסורת גנטית שמקורה בתקופה של טרם הגירה. למהגרים האסיאתיים בלואיזיאנה (Airriess 1991) כמו גם למהגרים הפורטוגזים במערב ארה"ב (Butler 1987) ואף למהגרים האפריקאים (הותיקים יחסית) במדינות הדרום (Westmacott 1992) היתה מסורת גנטית, מסורת של התייחסות לסביבת המגורים, ויחס לאדמה ולנוף. פעמים רבות חלק ממסורת עבר זו בא לידי מימוש ביצירת הגינות ונופי המגורים בארץ החדשה. היהודים חסרו מסורת זו ולמעשה הביאו באמתחתם מורשת מורכבת ואמביוולנטית של יחסים עם סביבתם. בכך היתה יצירת תרבות הגינה העברית הורנקולרית בבחינת יצירת תרבות חדשה יותר מאשר שימורה של מסורת ותרבות קיימות.

שורשיה של תרבות הגינה העברית הורנקולרית יפורטו להלן.

10.2.2 שורשי הגינה העברית הוורנקולרית יונקים ממקורות שונים ומגוונים.

העדרה של מורשת גננית עברית גרם לריבוי מקורות ההשראה וההשפעה על הגינה העברית הוורנקולרית. זאת בניגוד לחברות בהן הגינה הוורנקולרית היא תוצר של מסורת העוברת מדור לדור. הפרק דן בתרומתם של המקורות השונים ליצירתה של הגינה העברית הוורנקולרית.

10.2.2.1 תרומתה של היהדות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית.

היהדות המסורתית תרמה ליצירת הגינה הוורנקולרית מורשת מורכבת ומעורפלת. מחד גיסא ראתה היהדות בטבע ובנוף גורמים המסיטים את דעתו של האדם מהעיקר, הטבע ככוח עצמאי ולא ביטוי לכוח האל נתפס כשלילי ונקשר לעבודה זרה. מאידך גיסא, התרפק המקרא על הזיכרון היסטורי - חברתי ולפיו בני ישראל ישבו לבטח בארצם וחיו חיים של הרמוניה מלאה עם סביבתם. בא"י היו בני ישראל חקלאים ואידיאל זה עמד לנגד עיני היהודים גם כאשר ישבו בעיירות באירופה, מנותקים מעבודת האדמה ומכל זיקה אחרת אליה. ביהדות לא התפתחה כל חיבה וזיקה אל הפרח או העץ כמהויות בעלות נוכחות פיזית, אל הגינה כמקום. צמחים שונים שלוו את היהודי בגלותו היו בבחינת סמלים. הם נכרכו במילויין של מצוות דתיות וההכרות עמם היתה דרך ייצוגים אומנותיים בתשמישי קדושה שתיארו רימונים, אתרוגים, תמרים ועצים נוספים. כאשר הופיעו הללו בנוף, היו אלו נופים שהתיימרו לייצג את נופיה של א"י אך מכלי שני ושלישי.

היהדות, אשר ראתה במושג "מקום" אלוהות לצד המקום הפיזי, אשר ראתה במושג גאולה בראש ובראשונה מושג מופשט ורק בשלב מאוחר יותר ביטוי גשמי של רכישת אדמות וקניית בעלות עליהן, ליהדות זו לא היה כל שיח עם יצירת הגינה העברית הוורנקולרית. תרומתה היתה עקיפה דרך הדימויים התנכיים של א"י כישות חקלאית, דימויים שתרבות הגינה הוורנקולרית בקשה לאמץ.

10.2.2.2 תרומתה של האידיאולוגיה הציונית ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית.

האידיאולוגיה הציונית קיימה מערכת יחסים מורכבת עם הגינה העברית הוורנקולרית. במישורין, לא היתה לאידיאולוגיה הציונית סיבה לתמוך במפעל העירוני שעל פניו היה מנוגד לפחות לחלק מציוויה של האידיאולוגיה. אך פירוק מושג האידיאולוגיה הציונית למרכיביו יחד עם הדיון במרכיביה של הגינה העברית הוורנקולרית מלמדים על המטרות המשותפות של השנים. הפרק דן במרכיבי האידיאולוגיה הציונית אשר תמכו בפרויקט הגינה העברית הוורנקולרית ועל האופן בו גויסו לטובת יצירתה של תרבות זו.

נקודות המפגש בין האידיאולוגיה הציונית ובין תרבות הגינה העברית הוורנקולרית התרחשו בשני צמותים עיקריים: האחד סביב הדימוי הרצוי לארץ ישראל והשני סביב הדימוי הרצוי ליהודי הארץ-ישראלי.

האידיאולוגיה הציונית וגישתה לארץ ישראל

האידיאולוגיה הציונית תמכה בהפרחת השממה ובפיתוח הארץ. האידיאולוגיה הציונית הדגישה בתעמולתה את דימויי העזובה והשממה של ארץ ישראל ואת הפרויקט הציוני בגדר תיקון לקלקלה זו. השדות החקלאיים שנפרשו מאופק אל אופק, נטיעת היערות, ביעור הביצות, ונטיעת

הפרדסים היו ביטויים מרחביים בקנה מידה ארצי לחזון הפרחת השממה. גינות הנוי ביטאו רעיון דומה בקנה מידה קטן ובמרחב העירוני.

הביטוי הפיזי הראוי להפרחת השממה התבסס על שני מקורות שונים: המודל המערבי, המודרני והמודל המקומי, המקראי.

-האידיאולוגיה הציונית אמצה את דגמי הפיתוח המערביים שזוהו עם קדמה, ומודרניות. הממסד הציוני ראה במודל המערבי את המודל המועדף לפיתוח ארץ ישראל. תכניות פיתוח המשקים הזעירים או משקי העזר התבססו על תוכניות שפותחו בגרמניה. גם דגמי הפיתוח העירוניים נגזרו מרעיונות שהתפתחו באירופה: ערי גנים, פרברי גנים ושכונות פועלים. התפיסה לגבי השטחים הפתוחים היתה אף היא תפיסה מערבית. מייסדי תל אביב חלמו על פארקים כדוגמת הפארקים בפריס, בווינה ובאודסה. לגינות הוורנקולריות שנוצרו בתל אביב היו תקדימים בגינות הפועלים באוסטריה, בגרמניה ובאנגליה.

אך המודרניות לא התמצתה בהעתקת דגמים ובהתאמתם לסביבה החדשה. מהות המודרניות היתה ברעיון, הן בקנה המידה הגדול של פיתוח הארץ והן בקנה המידה המצומצם של הגינה הוורנקולרית. יבוש ביצות, הסדרת מערכות ניקוז והכשרת שטחי בור לעיבוד חקלאי היו בגדר הבאת קידמה לשטחים בהם פשתה ההזנחה. בקנה המידה המצומצם נועדו קריות הפועלים ומעונות העובדים ליצור סביבת חיים משופרת לפועלים העירוניים בדומה למטרות שהציבו המתכננים והפוליטיקאים למושבות הגינון באוסטריה ובגרמניה.

-האידיאולוגיה הציונית אמצה במקביל מרכיבים של המודל המקומי המקראי. במקביל למודל המודרני, אמצה האידיאולוגיה הציונית גם מרכיבים מתוך המודל המקומי אשר היו בעלי זיקה לתקופת המקרא, עת ישב עם ישראל על אדמותיו וטיפח חקלאות משגשגת. הדימוי המקומי כלל את הברוש והזית, הגפן והתמר, שבעת המינים בהם התברכה ארץ ישראל, וארבעת המינים להם נדמו אנשיה. דימויים אלו הופיעו על לוחות ה"מזרח" וה"שוויתי" בגולה, בתכניותיו של האדריכל מינור לבית ביאליק ששורטטו עוד באירופה, ובכרזות התעמולה של הקרן הקיימת. בתחילה עשו מרכיבים אלו את דרכם לרפרטואר היערי המקומי (נטיעת זיתים, חרובים, שקדים וכדומה). עם הכישלון היערי, ובמקביל אליו, התבססו מינים אלו בגינות הנוי כמינים מועדפים אליבא חלק מבעלי הגינות ומתכנני הגנים (גינת ביאליק, גינות דידקטיות בתכנון הראובני).

האידיאולוגיה הציונית וגישתה למתיישב בארץ ישראל.

-האידיאולוגיה הציונית תמכה ביצירתו של יהודי חדש. החקלאי העברי היה אב הטיפוס המועדף בגלמו את שלילתם המוחלטת של מאפייניו של היהודי הגלותי. החלוץ עובד האדמה היה סמל ציוני בדימויים הויזואליים כמו גם בתיאורים הספרותיים שהפיצה התנועה הציונית. הוא הוצג כשהוא חושף זרועות שריריות, רכון מעל גבי המעדר/ המחרשה/ הטוריה, שזוף ונכון לכל מאמץ פיסי. אידיאל זה שעמד לנגד עיניהם של המתישבים העירוניים לא יכול היה להתממש בעבודות פקידות, מסחר ופרנסות עירוניות אחרות. בגינה העירונית היה סיכוי לפתח שרירים או לפחות להצטלם בתנוחה הרומזת על פעילות גופנית.

-האידיאולוגיה הציונית תמכה ביצירות ובעבודות כפיים. אחד ממאפייניו של העברי החדש היה יכולתו להוציא לחם מהארץ במו ידיו. המהפכה הציונית בקשה להפוך את הפירמידה הכלכלית היהודית ולהשתית את הכלכלה העברית על ייצור מזון בידיים עבריות. הגינה הוורנקולרית תרמה את חלקה למאבק זה בטפחה את משקי העזר העירוניים וגינות הירק הביתיות. חישובים להגדרת גודל המשק העירוני המשפחתי המסוגל לספק את תצרוכת הירקות והפירות של משפחה ממוצעת עמדו בבסיס קביעת גודל החלקות בקרית בורכוב, קרית העבודה ובקריות הפועלים האחרות ברחבי הארץ. היצירות היתה אחד הערכים המרכזיים של הגינה העברית הוורנקולרית. ילדי הגן שרו אודות הירקות שגידלו בערוגת הגינה, על פי מלותיו של ביאליק. ילדי בית הספר חזרו ובידיהם פירות עמלם בגינה הלימודית, ורות צרפתי תיעדה את היבטיה הכלכליים השונים של גינת המשפחה: הפירות נאספו, חולקו, נמכרו, עובדו כשימורים ומרקחות למיניהם, ואופסנו לימי החורף.

-האידיאולוגיה הציונית ראתה בדם, ביזע, ובדמעות תנאי מוקדם לבעלות על הארץ. טענתו של הסוציולוג פרנץ אופנהיימר כי בעלות על הקרקע מוקנית רק על ידי הקרבה ועבודה קשה לא התכוונה לעבודת הגינה דווקא. אך תאור הקמתן של גינות קרית עבודה ובעיקר המאבק בחולות שאיימו לכסותם, הקנו לבעליהם חזקת מעט על מיתוס ההקמה ההרואי. היתה זו תרומתם הצנועה של הפועלים העירוניים למאבק על כיבוש הקרקע, וביזכרונותיהם של מתיישבי הקריה מטפורה זו חוזרת ונשנית.

-האידיאולוגיה הציונית בקשה ליצור "זיקה ילידית" בין העולים החדשים ובין ארץ ישראל. תחושת הזרות עליה כתב ביאליק לאשתו מניה לא היתה מנת חלקו של המשורר בלבד. רבים מבין הבאים לארץ הרגישו בה זרים ומנותקים. האור הצורב, השמש הקופחת, הנוף השונה מנופיה של אירופה, הבדידות, כל אלו מנעו מהעולים לחוש כמי ששבו אל מולדתם. כאשר טען ש. טשרניחובסקי כי "האדם הוא תבנית נוף מולדתו", לא לנופיה של ארץ ישראל התכוון. הציונות בקשה להקל על המעבר ולעשות את ארץ ישראל לתבנית נוף המולדת של המהגרים. הציונות בקשה ליצור בקרב העולים את הזיקה המובנת מאליה הקיימת בחברות נושבות בין האדם ובין מקום הולדתו וחיי. בין האמצעים השונים אשר גויסו ליצירת "זיקה ילידית" זו ושתועדו על ידי ע. אלמוג בספרו "הצבר" (1997) היתה הקמת הגינה העברית: גינת בית הספר והגינה הביתית. הסיפור "יתמר והסביונים" מאת זאב (1943) הציג את תהליך טיפוח פרח הבר-הסביון בגינה הביתית כחלק מתהליך התערותה של הילדה תמר בביתה החדש. ויצ"ו, שיזמה את פרויקט גינות בתי הספר, ראתה בפרויקט אמצעי המקרב את ההמונים לטבע, המעצב את אופיים ומבריא אותם בגוף ובנפש. ילדי תל אביב אשר טיפלו בגינה הביתית ובנטיעות ט"ו בשבט לאורך השנה זכו לקשר ישיר ובלתי אמצעי עם האדמה ופרותיה. בעיתון "השדה לנוער" ראו בעבודת הגינה צעד לקראת ההגשמה החקלאית.

-האידיאולוגיה הציונית בקשה לחנך את הנוער לחיי הגשמה חקלאיים. מטרה זו כפי שחזרה ונוסחה בעשרות רבות של מאמרים ונאומים זכתה להתחלות צנועות במערכת החינוך העירונית. גינת גן הילדים, גינת בית הספר והגינה המרכזית בתל אביב שימשו ללימוד בסיסי של עקרונות העבודה החקלאית. בויכוח שהתעורר בשנות הארבעים אודות מטרתיה של גינת בית הספר הועלו שתי תפיסות שונות: האחת ראתה בעבודת הגינה אמצעי לקרב את התלמידים לחי ולצומח, ואילו האחרת ראתה בה שדה ניסיונות לברור שאלות חקלאיות, בבחינת הקדמה לחיי העובד החקלאי.

10.2.2.3 תרומתה של החקלאות ליצירת הגינה הוורנקולרית.

החקלאות היתה החידוש המרכזי של התנועה הציונית ביחס כלפי ארץ ישראל כמהות פיסית. בעקיפין הולידה המהפכה החקלאית העברית את תרבות הגינה הוורנקולרית בא"י. עדויות לקשר האמיץ בין הגינה הוורנקולרית ובין התרבות החקלאית שנוצרה בארץ, פזורות בטקסטים השונים שהו את הבסיס למחקר זה והן יפורטו להלן:

הגינה הוורנקולרית כ"חקלאות". היכן עובר הגבול בין העשייה הגנטית ובין העשייה החקלאית ניתן אולי כיום להגדיר במידה רבה של וודאות. בסוף המאה ה-19 ראשית המאה ה-20 ההבחנה לא היתה כה ברורה. במקווה ישראל הוגדר מקצוע הלימוד כגנות ורק חלק מזערי מהנלמד עסק בגנות נוי. מדריכיו החקלאיים של הברון היו גננים שמומחיותם בגדול ענבים וטיפול במטעים. גנות הנוי היתה חלק מהידע אותו הביאו מצרפת אך בהחלט לא בשל כך נשכרו לעבוד במושבות. הכשרה בחקלאות ובגנות נוי כחלק ממנה היתה גם נחלתם של התלמידים היהודיים בבית הספר העברי לגנות אשר באהלם, גרמניה (Israelitsche Gartenbauschule Ahlem). מתוך 17 בוגרים ששו בארץ בשנת 1928, כשליש עסקו בגנות נוי בעוד כל היתר עסקו במטעים ובפרדסים (Enis 1998: 312) עירוב תחומים זה היה גם נחלתה של הספרות המקצועית המוקדמת. כשא. איג פרסם בשנת 1927 את סקירת הצמחייה הארץ ישראלית לפי טיפוסים אקולוגיים הוא כרך יחדיו תחת הכותרת "צמחי התרבות" את התבואות וגידולי השדה, עצי הסרק כמו האקליפטוסים, אורן ירושלים, הברוש והאיזדרכת וכן תיאור הירקות הגדלים בארץ.

החקלאים מכתובים את הכללים. בהעדר אנשי מקצוע שעיסוקם המרכזי והיחיד הוא הגנות, תפסו החקלאים את מקומם של הגננים בשיפוט בתחרויות מקצועיות ובהחלטה על הקצאת משאבים לגינות בתל אביב. פעמיים יצא יחיאל סגל כנגד חוסר הבנתם של החקלאים בנושאי גינון. הפעם הראשונה היתה כאשר נדחתה תכניתו לגן נחלת בנימין וסגל תירצה בכך:

ש"לציבור בתל אביב אין צורך בגנים לפי תכנית, נטיעות של שורות עצים יספיקו וזה יכל להיעשות על ידי פועל חקלאי, בלי הוצאות גדולות." (סגל 1953: 60).

בשניה, יצא כנגד כישוריהם של השופטים בתחרות לתכנון גן מאיר שנמנו על החוגים החקלאיים בעיקר ולא היה בהם אף לא אדריכל-גן אחד או אדריכל בנין.

החקלאות כשלב ב"אבולוציה" של הגינה הוורנקולרית. J.B. Jackson, שתיאר את הווצרותן של הגינות הוורנקולריות במערב, ראה בגינות הראשונות שנוצרו באלף ה-6 לפני הספירה מתחמים משפחתיים בהם התנהלו גידול מזון, הגנה, וחיי חברה משפחתיים. גידול המזון במתחם המוגן היה נחלתה של האישה בטרם הועברו גידולים אלו לשדות. רק הרבה יותר מאוחר, במאות ה-13 ואילך הפכו הגינות הוורנקולריות לגינות נוי שפרחים ועצי נוי הו את המרכיב המרכזי שבהם. האם כל תרבות של גינות ורנקולריות חייבת לעבור את השלבים ה"אבולוציוניים" שתוארו ע"י Jackson? לפחות חלק מהמחקרים רומזים על אפשרות שכזו. לדוגמא, גני ה-Hmong שבקליפורניה מייצגים את השלב הראשוני של התפתחות הגינות הוורנקולריות כמתחמים משפחתיים בהם מגדלים מזון ובהם הלכידות המשפחתית נשמרת (Alon-Mozes 1995). האם זהו המודל שהתפתח גם בארץ? גינות ורנקולריות המבוססות על גידולים חקלאיים ושמקום צמחית הנוי בהם עולה בהדרגה ככל

שהשנים חולפות וערכים חדשים תופסים את מקומם של הישנים? בזהירות רבה יתכן ומודל ההתפתחות ה"אבולוציוני" תקף גם במקרה הנוכחי. התבוננות מקרית ולא מכוונת בגינות הוורנקולריות העכשוויות, מקץ כמאה שנה לראשית תרבות הגינה הוורנקולרית העברית, מרמזת על ירידת חלקם של הגידולים החקלאיים בגינות ועלית חלקם של מרכיבי הנוי. אמנם גם בעבר היו גינות שעיקרן היה בגידולים לנוי, אך המרכיב החקלאי היה קיים ברובן.

10.2.2.4 תרומתם של התקדימים הקיימים בארץ ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית.

גינות שונות שהיו בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 תרמו באופנים שונים ליצירתה של הגינה העברית הוורנקולרית. השפעתן של גינות אלו על רפרטואר הגינות, על מודלים גנניים ועל יצירתה של תרבות גננית מתוארת להלן.

רפרטואר ומודלים גנניים

רפרטואר היסוד של הגינה העברית הוורנקולרית היה הרפרטואר המקומי בו פגשו העולים לארץ. רפרטואר זה הכיל את סוגי הצמחייה השונים שגדלו בגינות הארץ, את המרכיבים הבנויים של גינות אלו, את התפקידים והמשמעויות הנלוות אליהם. אך תרומת התקדימים לא היתה רק במרכיבים הבדידים של הרפרטואר אלא גם בדגמים שיצרו מרכיבים אלו ואשר שימשו מודלים להתייחסות. לדוגמא, הערוגות הגיאומטריות התחומות בלבנים וברעפים אדומים העשויות "לפי מיטב המסורת הצרפתית" שבגינת ציונה רבאו קטינסקי סביר והגיעו מגינות מושבות הברון או מוסדות הדת הנוצרים.

השפעת הגינה הפלשתינאית הארץ ישראלית היתה מורכבת יותר. השוואת רפרטואר הגינה הפלשתינאית המקומית לרפרטואר הגינה העברית מלמדת על כך שחלק ממרכיבי הגינה המקומית אומצו ע"י הגננים העבריים בעוד שאחרים נדחו. בין המרכיבים שהתקבלו נמצא את מהות הגינה כגינת תועלת, את הפעילויות העיקריות בגינה ואת מיני הצמחים העיקריים הנפוצים בה. נידחו בעיקר המרכיבים הצורניים: תחימת הגינה בחומה גבוהה, יצירת שלד לגן ע"י מערכת תעלות השקיה פתוחות, הצבת בריכת ההשקיה כאלמנט מרכזי בגן וחלוקת השטח לשטחים מצומצמים ע"י טרסות. גינות התועלת של אחוזת בית וקרית עבודה היו אמנם תחומות בגדר אך את מקום החומה ומשוכת הצבר תפסה הגדר החיה הגזומה ששמשה כמחסום פיזי אך לא ויזואלי לגן. את מקום מערכת ההשקיה הגלויה תפסה צנרת פונקציונלית שהפכה את הבריכה ותעלות ההשקיה למיותרות. בריכת הנוי בגינת ביאליק כמו גם בחצרות בתי הקומות לא היתה גלגולה של בריכת הבוסתן אלא של בריכת הנוי האירופאית בדומה למשוכות הגזומות. עבודתו של האדריכל - גן י. סגל, מדגימה את אי קבילותו של רפרטואר הגינה הפלשתינאית עבור הגינה העברית. בעוד שבזילת אבולג'יבן הערבי יישם את הרפרטואר המקומי (בריכות ותעלות מים), הרי שבאף אחת מהתכניות עבור היהודים לא נכללו מרכיבים אלו.

הסיבה לדחיית המודל הפלשתינאי היתה כנראה נעוצה במסרים השונים של הגינה העברית לעומת הגינה הפלשתינאית. ע. ברוידא שחקרה את הבוסתן בעבר ובנוף העכשווי הציבה את אידיאל הנוף של החלוצים ואת הבוסתן המקומי זה מול זה. הראשון אשר שאב את מקורותיו מהמערב התבסס על פתיחות לנוף, המשכיות של חללים וסביבה ירוקה. לעומתו הבוסתן היה חלל סגור, מחולק לחללי משנה קטנים ויבש יחסית (ללא דשא). לא היה בו כדי לבטא את הנדרש

(Braudo 1983: 50-52). יתר על כן, הבוסתן הפלשתינאי שסבל בראשית המאה העשרים מההזנחה שפשטה בכל הארץ, נקשר בתודעת העולים עם עזובתה של ארץ ישראל שהחזון הציוני בקש למגר. האידיאולוגיה הציונית פסלה את המודל של הגינה הפלשתינאית אם כי לא את כל מרכיביו. התמר, הזית והאלמנטים האחרים אומצו אך מתוך זיקתם לגינה המקראית. החיבור לשורשים, למקום הארץ ישראלי פסח על הגינה הפלשתינאית, והציב כמודל לחיקוי את הגינה המקראית.

תרבות גננית

היבט נוסף לתרומת התקדימים היה עידוד יצירת התרבות הגננית בארץ ישראל. מקווה ישראל תרמה לא רק עשרות מינים של צמחים שאוקלמו וגודלו במשתלתה אלא גם את התשתית החינוכית והתרבותית. תרמו לכך תוכנית הלימודים במוסד, הגן הבוטני שהוקם בשנות העשרים והפרסומים השונים שנלוו אליהם. תרומתו של הגן הקיבוצי היתה דומה. על אף שהתפתח בתקופה מקבילה לזו המתועדת במחקר זה, תרומתו ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית היתה רבה. מסוד ארגון הגננים שהתרחש בעקבות הפעילות במשקים היה בעל השפעה על הגנות העירונית המקצועית ובעקבותיה גם על הגנות הוורנקולרית. שיווק תוצרת המשתלות הקיבוציות, העלאת רמתם המקצועית של הגננים, פרסום ספרות מקצועית שהיתה זמינה גם לקהל הרחב, גרמו לכך שנושא הגינון הפך לחלק מהשיח התרבותי והציבורי בארץ.

10.2.2.5 תרומתן של תפיסות תכנוניות מערביות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית.

מחשבת התכנון האירופאית שיובאה לארץ ישראל השפיעה על הגינה העברית הוורנקולרית בשני אופנים עיקריים. הראשון, עיקרו במודלים ובתפיסות תכנוניות מרכזיות שרווחו באירופה בסוף המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 והגינה הוותנה חלק מהם. השני, עיקרו בזיקתם של האדריכלים-גננים אשר למדו במערב אירופה (בעיקר בגרמניה), למסורת הגינה המערבית וניסיונם ליישם מסורת זו בעבודתם בארץ ישראל. נושא זה ידון במסגרת הדיון על תרומתה של הקהילה המקצועית לתרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

מודלים ותפיסות תכנוניות מרכזיות.

בין המודלים העיקריים שפותחו באירופה ויושמו בארץ, ניתן למנות את מודל עיר הגנים, מודל משקי העזר ומודל שכונת הפועלים. בשלושת המודלים הללו יוחד מקום לגינה אם כי מהותה פורטה רק בחלק מהמודלים.

מודל עיר הגנים אליבא E. Howard הווה את הבסיס הרעיוני להקמת פרברי גנים במקומות שונים בארץ כמו אחוזת בית בתל אביב, שכונת הרצליה בחיפה, ושכונות תלפיות, רחביה וקרית משה בירושלים. בנוסף על כך שמש המודל בסיס להצעות שונות לערי גנים שלא התממשו כמו העיר לכבודו של נורדאו שתכנן ברולד, העיר שיזמה אגודת המעגל בוורשה ואחרות. גינות היוו אלמנט מרכזי עבור עיר הגנים, למרות Howard לא פירט בכתביו את מרכיביהן. הגינה בעיר הגנים העברית זכתה להתייחסות בתכניתו של Geddes לתל אביב. היתה זו גינת תועלת המבוססת על גידול עצי פרי, טיפוח גן ירק כשאלמנטים קישוטיים משלימים את תכנון.

מודל משקי העזר פותח במערב אירופה על ידי מתכננים שונים ויושם בערים שונות. דווחים על הצלחות אלו הופיעו בעיתונות המקומית ובפרסומים שונים. בין ההצעות השונות למשקי עזר

שנוסחה בגרמניה ושעברה התאמה לתנאי הארץ היתה הצעתו של L. Migge. התאמת המודל לתנאי הארץ העסיקה את הגופים המיישבים. לצד שינויים שנבעו מתנאי של הארץ, היה צורך להתחשב גם ברקע העירוני של המתיישב היהודי וחוסר ניסיונו בעבודת האדמה. בין השינויים שהוכנסו לתכניתו של Migge היה שילובו של גן הנוי בכל אחת מהתכניות למשקי העזר. מרכיב זה נעדר לחלוטין מעבודתו אשר ראתה בפונקציונלי את היפה. קרית חיים, קרית עבודה, קרית עמל ואחרות נבנו על בסיס מודלים אלו.

המודלים השונים לשיכוני הפועלים העירוניים שאבו אף הם את השראתם ממודלים אירופאים. המסורת מביניהם היה מודל השיכון סביב החצר המשותפת שבמרכזה גינה המהווה את לב המבן כדוגמת רוטרדם (1919), ווינה (1930). ואילו המתקדם, היה מודל שעיקרו בניה טורית בשורות מקבילות כדוגמת המבנים בגרמניה שתכנן פיישר (1919), או אלו בתכנון רסלר (1924). במקורות המתארים מודלים אלו, לא הודגש מקומה של הגינה ואופייה אלא נוכחותה. שני מודלים אלו אומצו במעונות עובדים א-ח וכן בקרית מאיר.

10.2.2.6 תרומתה של הקהילה המקצועית והשיח המקצועי ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית.

לקהילה המקצועית שהתגבשה בארץ היתה השפעה עקיפה על הגינה הוורנקולרית. הקהילה תרמה בעיקר להתפתחות תרבות הגינה הקנונית ובאמצעותה יצאו נשכרים גם הגננים החובבים והגינות הוורנקולריות. שני הנתיבים בהם השפיעה הקהילה המקצועית על הגינה הוורנקולרית היו ההתארגנות המקצועית והשיח המקצועי.

להתארגנות המקצועית היו הדים בציבור הרחב. העיתונות המקצועית עשתה דרכה אל בין החובבים ותכניה התייחסו במישרין לבעיות שהעסיקו את הגננים החובבים (לדוגמא, מאמרו של י. סגל אודות הגינה בשיכון העממי ותכניות שהציג וינברג לגן הקטן (סגל 1947, וינברג 1947). גננים מקצועיים התקינו גינות ברחבי תל אביב, גינות שלאחר מכן טיפחו חובבים, או ששימשו דוגמא לגינות סמוכות.

עיקרו של השיח המקצועי עשו דרכם אל הציבור ואל הגננים החובבים. לדוגמא, הדיון אודות הגן העברי לעומת הגן בעברית (פרק 6.6.1) היה דיון ציבורי. התכניות השונות לגן מאיר ייצגו את שתי העמדות. הן הוצגו בציבור והויכוח אודות תוצאות התחרות נערך מעל גבי העיתונות המקומית (לאו דווקא זו המקצועית). גם פעולתם של סוכני תרבות למיניהם כמו ביאליק תרמה לחשיפת הויכוח שהשתלב בשיח הציבורי על התרבות בארץ ישראל.

אך האם דיון זה התבטא באופיין של הגינות הוורנקולריות? למעט בגינת ביאליק, באף אחת מהגינות שנסקרו בעבודה זו לא הודגש השימוש במינים מקומיים. גם לדיון שהתנהל מעל דפי העיתונות המקצועית אודות הגן הפורמלי לעומת הגן הא-פורמלי או הגן הטבעי לא נמצאו עדויות בגינות. האם ניתן להעריך מכך שתכנון של השיח המקצועי לא חלחלו אל בין הגננים החובבים או, שהללו לא ראו את הדיונים הללו כרלוונטיים לגינה שלהם. ככלל, הבחירה בגינה היתה בחירה בסגנון המערבי. יעידו על כך ספרי התמונות והתכניות שהציגו הגננים בפני בעלי הבתים כמו גם דחיית מודל הבוסתן הפלשתינאי. מעבר לכך, ב"דקדוק" של סגנון זה לא התעמקו הגננים החובבים או שמקורות המידע למחקר זה לא הצליחו לחשוף עדויות לכך.

10.2.3 הגינה העברית הוורנקולרית בתל אביב

העיר תל אביב שביטאה בשמה את חזון הבלבול והפריחה, היתה לכאורה מקרה מבחן אידיאלי לתייעוד יצירתה של תרבות גננית ורנקולרית. כעיר שנולדה מהחולות, ללא עבר, מסורת בניה וגינון, היתה תל אביב מעבדה נוחה לתיאור תהליכי יצירת הגינות מראשיתם. זיקתה של תל אביב לרעיונות העידן המודרני בכלל ועיר הגנים בפרט גרמה לכך שהגינון ניצב לכאורה (בתכנית Geddes לדוגמה) בקדמת הבמה העירונית. יתרה על כך, תל אביב נבחרה משום שלמן הקמתה שמשה כמרכז יצירת התרבות העברית החדשה בארץ ישראל והנחת המחקר היתה שתרבות גננית עברית היתה חלק מהתרבות העברית במובן הרחב שלה. שיקול אחר שהשפיע על בחירתה של תל אביב היה הרצון לבחון את יצירת התרבות הגננית הוורנקולרית בסביבה עירונית ולא דווקא בסביבה חקלאית כפרית אשר בה הקשר בין החקלאות והגינון היה בלתי נפרד.

מסד העדויות לגינותיה של תל אביב היה מגוון ביותר מבחינת מקורותיו ויחד עם זאת מצומצם בנושאים מסוימים. הסקר תיעד גינות שנוצרו בתל אביב החל מראשיתה של אחוזת בית וכלה בגינות מעונות העובדים שהוקמו במחצית שנות השלושים וגינות המלחמה שהוקמו בסוף שנות השלושים. סך כל הגינות שתועדו לא היה רב והמידע אודותיהם לא היה אחיד מבחינת מקורותיו. חלק מהגינות נלמדו מתוך שרידים עכשוויים, אחרות מתוך מקורות כתובים מגוונים (ספרי זיכרונות, דוחות עירוניים). מכאן שההשוואה בין הגינות השונות אינה מלאה ואינה בהכרח מייצגת את המציאות לזמנה.

בסקר הורחב מושג הוורנקולר גם לגינות שתוכננו בידי מתכננים ורק טופחו בידי בעלי הבתים וכן נסקרו גם גינות שאינן ורנקולריות כמו גינות הווילות של שנות השלושים ובמידה מסוימת גם גינות מעונות העובדים. גינות בתי הספר וגינות המלחמה, תועדו בשל תרומתן ליצירתה של תרבות גננית ורנקולרית בתל אביב. הסיבה להרחבת מסכת ראיות זו היתה הרצון לאסוף כמה שיותר מידע על גינות התקופה מתוך הנחה כי בין הגינות הוורנקולריות לגינות האחרות התקיימו יחסי גומלין הדוקים.

הגינות שתוארו בפרק 9 לא הוו רצף התפתחותי, אלא התפתחו בו-זמנית. גינות אחוזת בית שנוצרו עם ייסוד העיר היו נפוצות גם בראשית שנות העשרים. שנים אחדות מאוחר יותר צמח המודל שגינת ביאליק ייצג (מחצית שנות העשרים). במחצית שנות השלושים התפתחו במקביל גינות קרית עבודה, גינות בתי הקומות, גינות מעונות עובדים וכן גינות הווילות. עיון בטבלת ההשוואה של רפרטואר הגינות בתל אביב, מגלה קווי דמיון משותפים בין גינות שונות לצד מאפיינים ייחודיים. העובדה שכל אחד מטיפוסי הגינות נוצר בסביבה ארכיטקטונית שונה, עבור קהל שונה מבחינה כלכלית, פוליטית וחברתית, מסבירה את מגוון הפתרונות שהציעו טיפוסי הגינות.

10.2.3.1 רפרטואר הגינות

בשלושים שנותיה הראשונות של העיר תל אביב צמחה בה תרבות גננית עברית שהיתה מזיגה בין תרבות הגן המערבי והאידיאולוגיה הציונית. ניתוח מרכיבי הגינה בתל אביב ומשמעויותיהן השונות מדגישים את הקשר בין שני הגורמים על רקע התנאים הפיסיים והחברתיים של העיר.

עצם הרעיון ליצור עיר של גינות היה רעיון מערבי שהבשיל באנגליה ובגרמניה והובא לארץ ע"י מתכננים אירופאים דוגמת Geddes או יהודים שהגיעו מגרמניה או למדו בה (סוסקין, רופין,

קאופמן, וורבורג ואחרים). המודל האירופאי שאומץ לא היה המודל המסורתי של הערים האירופאיות אלא מודל חדש שקם כתגובה למהפכה התעשייתית. בארץ ישראל המצב היה שונה. התעשייה היתה בחיתוליה, הפועלים אמנם גדשו את הערים אך התנאים לא דמו לאלו שבאירופה. הקשר בין העיר לכפר אותו רצה לחדש Howard כתגובת נגד למהפכה התעשייתית, נוצר בארץ על רקע אידיאולוגי אחר והוא החזון הציוני. חזון זה הביא ליצירתו של הרפרטואר המקומי הייחודי.

תקנות הבניה של העיר תל אביב אשר חייבו מעטפת ירוקה לכל אחד מהבתים (למעט ברחובות מסחריים) נועדו ליצור עיר ירוקה, טבולה בעצים דוגמת התמונה ממבט הציפור שהציג סטסיאני בתכניתו לאחוזת בית. דימוי זה עלה בקנה אחד עם הדימוי החקלאי של ארץ ישראל כפי שטיפחו האידיאולוגים הציוניים. השלכותיו הפיסיות של הרעיון התבטאו ביצירת הגינות בחזית הבתים, הטלת חובת נטיעה על התושבים ויתכן ואפילו הגבלת גובה הגדרות היתה קשורה לעניין. הירוק בעיר היה צריך להראות, להיות פומבי.

האידיאולוגיה הציונית אף הכתיבה את סוג הירוק המועדף. בקרית עבודה היו אלו עצי הפרי שהופיעו בחזית המגרשים: השסק וההדרים. לעובדה שמתגוררת בשכונה קהילה חקלאית ניתן פומבי גם בעבור מי שלא הציץ בחצרות האחוריות. הכרזה זו של הגינות הינה מעניינת בהשוואה לגינות באנגליה בראשית המאה אשר הקפידו להסתיר כל סמך יצרני מהגינה שבחזית למעט בימי המלחמה. בארץ ישראל התהדרו בסמנים החקלאיים.

מרכיבים חקלאיים נמצאו בכל אחת מהגינות אפילו בחצרות הווילות שלכאורה לא היתה להם כל סיבה כלכלית לעסוק בגידול מזון. גינת הירק היתה סמך אידיאולוגי מובהק, פרי חינוך ילדי הגנים ובתי הספר שנשלחו הביתה עם שתילי ירקות על מנת שיקימו את הגינה הביתית. בגרמניה קמו גינות בתי הספר כחלק מתיקונים חברתיים – פסיים שנועד ליצור סביבת חיים בריאה עבור הילדים. בארץ ישראל היתה הקמת גינות בתי הספר חלק מהאידיאולוגיה הציונית. לא רק רווחתו של הילד העובד בגינה עמדה לנגד עיני המחנכים אלא גם עתידו כחקלאי.

אך האידיאולוגיה לא היתה הגורם היחיד שהשפיע על הגינה העברית. הגן המערבי הציג רפרטואר עשיר של עצים מארצות אקזוטיות, פרחים להתענג על ריחם, בריכות נוי, פרגולות וסוכות אוהבים. כל אלו היו מוכרים לתושבי הארץ מארצות מוצאם או מתמונות. יתרה על כך, אדריכלים גננים שקבלו הכשרתם באירופה כמהו לשלב ברפרטואר הגנני מעט ממה שהתנסו בו והכירו טרם הגיעו לארץ ישראל. הישוב בארץ צמא לפרחים, השאיפה לבית ולגינה נפרדת היתה משותפת לכל שכבות האוכלוסייה (גרייזר 1982: 23). גינה פרושה היה פרחים ועצי נוי וגם דשא, וכל אלו היו מרכיבים מהותיים של הגינה העברית. הגן הפונקציונלי של Migge לא הכיל צמחי נוי. ההתאמה המקומית שלו יעדה להם את הגינה בחזית או בשוליים. הוורדים היו האהובים מכל, ולאראוקריה נועד מקום של כבוד ליד הפלומריה המחודדת, הצאלון והסגלון המפליאים בפריחתם. הכמיהה ליופי היתה כה חזקה עד שגם האידיאולוגיה לא עמדה בפניה. שושנה שרירא העריצה את החבצלת התרבותית, ותמר את הסביונים בסיפורו של זאב. כל אלו מעידים על חשיבותם של הפרחים ושל עצי הסרק וברכות המים הקטנות בעת יצירת בית חדש. גברת ברגר לא עסקה בגידול ירקות בשעה שרגליה שילחו שורשים בקרקע, היא היתה עסוקה בהשקיית הפרחים.

ריבויים של עצי הסרק בגינה העברית חושף את הויכוח שהתנהל בקרב מתכננים, בוטנאים, סוכני תרבות ואישים אחרים אודות הצמחייה הראויה לגן העברי. לעמדתם של הצייר הלוי (גן מאיר), אפרים הראובני (גן הנביאים וצמחי רז"ל) וביאליק (גינת ביתו) לא היתה השפעה יתרה על הגינה הוורנקולרית. עצייה של ארץ ישראל לא זכו לבכורה על פני המיובאים ויתרה על כך חלק מתושבי תל אביב העדיפו אף לעקור את השקמים והאקליפטוסים ולטעת במקומם עצי שדרה. הדיון שהיו לו מקבילות בגרמניה (Lange שכתביו תורגמו לעברית ע"י וינברג) ובאנגליה (Robinson) לא לחלל בקרב הציבור המקומי. עצי הארץ תפסו מקום דומיננטי בגינות הביאולוגיות שנועדו ליצור את תבניות הצומח והנוף של ארץ ישראל אך לא בגינה הביתית. הסיבות לתופעה זו לא נתבררו די צרכן. האם היתה זו הקהילה המקצועית שתמכה בצורה מופגנת באינטרודוקציות למיניהן? השלטון הבריטי שהיה אחראי לאיקלום של מאות מינים חדשים, המשתלות המקומיות שייבאו באופן עצמאי צמחים מהירי גידול ועמידים (לדוגמא יעקב ניצן שהקים משתלה וחנות לסוקולנטים בתל אביב ופרסם את תוצרתו במאמרים בעיתונות המקומית) ואולי הדיון בעבריות לא העסיק כלל את הגננים החובבים. ביאליק בעל התודעה ההיסטורית הרחבה היה מוכן להמתין לגידולו של החרוב המקומי (שנותר עד היום בגנו) אחרים רצו בצל בימיהם.

מה היה פרופיל הגן העירוני בתל אביב? מתוך ניתוח המקורות השונים מתברר כי העיסוק בגינון לא היה מוגבל לאוכלוסייה מסוימת. אמנם מתוך המחקר לא ניתן להעריך כמה מתוך אוכלוסיית של העיר עסקו בגינון, אך לגננים היה ייצוג בכל שכבות האוכלוסייה. הצעירים מביניהם היו ילדי הגנים ותלמידי בתי הספר היסודיים. הפועלים העירוניים עסקו בגינון בקריות הפועלים וכן בשיכוני הפועלים. אנשי מעמד הביניים והבורגנות העירונית עסקו לפחות בחלקם בטיפוח גינות נוי הן בעבודה עצמית והן באמצעות גננים. העיסוק בגינון היה נחלתן של נשים רבות הודות למפעלה של ויצ"ו. במחקר באו לידי ביטוי מגוון העבודות השונות שנעשו בגינות, החל מהכשרת הקרקע, זריעה, נטיעה, תחזוקה, קטיף וטיפול בשימור עודפי הפרי.

באיזו מידה שיקפו גינות תל אביב את העשייה הגננית ורנקולרית בכללה בארץ? אין מחקר זה מתיימר להעריך. מתוך נימוקי הבחירה לעריכת המחקר בעיר, מתברר ייחודה של העיר על פני ערים וישובים אחרים בארץ ישראל. גם תנופת הבניה שחוותה העיר בשנות השלושים היתה יחודית לה. אי לכך, גינות ורנקולריות ביישובים הכפריים, במושבות המתפתחות ואף בערים הפריפרליות התפתחו באופן שונה מאשר בתל אביב.

סוגיה אחרונה הנובעת מדיון ברפרטואר הגינות היא עד כמה היו הגינות בתל אביב גינות ורנקולריות. הגישה הרחבה למושג הוורנקולר כפי שאומצה במחקר איפשרה הכללתן גם של גינות שתוכננו על ידי גננים או מתכננים להכלל בתחום הוורנקולר. יחד עם זאת הוורנקולר בתל אביב עיקרו ביחסי הגינות ובעליהם בדומה להשקפה אותה העלה Conan. גינות תל אביב היו גינות ורנקולריות משום שתושבי תל אביב עסקו בהקמתן, בתחזוקתן, בבילוי בהן ובמחשבה אודותיהן. אמת, הגינות לא היו תוצר של מסורת דורות ולא תמיד הן נוצרו אך ורק מתוך דחף "מלמטה". לממסד העירוני היתה השפעה חשובה על הופעתן ועל כך בפרק הבא.

10.2.3.2 השפעת הממסד העירוני על הגינה הוורנקולרית בתל אביב.

הרחבת מסד הנתונים לבחינת הגינה העברית הוורנקולרית בתל אביב כך שיכלול לבד מסקירת הגינות עצמן (השדה הצר), את סקירת המערכת העירונית בהן נוצרו (השדה הרחב), יצרה את הקונטקסט והאינטרטקסט של התופעה הנחקרת. הקונטקסט של יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית בתל אביב היה התפתחותה של העיר בשלשת העשורים הראשונים להקמתה כעיר גנים אליבא חזונו של E. Howard ועל פי תכניתו של Geddes. בתור האינטרטקסט, ניתן להציג את כרוזי העירייה, החוקים והתקנות, התקדימים המקומיים ופעילותם של סוכני התרבות בעיר למען יצירתן של הגינות. כל אלו הוו טקסטים מקבילים לטקסט הגינות שנחקר. קריאה ביקורתית של כל הטקסטים הללו מצביעה על כך שהממסד בעיר תל אביב הן העירוני והן הציבורי עודד ודחף את יצירתה של תרבות גננית עברית ורנקולרית. באמצעות חקיקה, תעמולה גלויה ומוסויות, גלגלה עיריית תל אביב את האחריות להורקת העיר על כתפי התושבים (אפילו במחיר הפרת החוק במקרה של נטיעת עצים ברחובות). העירייה שלא היתה מסוגלת כלכלית וחוקתית להעשיר את נכסי הירק המקומיים, מצאה דרכים יצירתיות לגרום לתושבי העיר להשתתף במפעל הגינון לא מתוך הכרח אלא מתוך התלהבות רבה. עיריית תל אביב עשתה זאת על ידי יצירת אקלים ציבורי בו נטילת חלק במאמץ להורקת העיר נחשב כאזרחות טובה, כמילוי אחר הצו הציוני, כאפשרות לזכות בתהילת רגע בתחרויות הגינון ובתצוגותיו.

כר מרכזי לפעילות הממסדית שמשה מערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית. הכנסת הגינה הלימודית למערכת החינוך העירונית החל ממחצית שנות העשרים הרחיבה את מעגל המעורבים בפרויקט: תלמידים, מורים, מדריכות ויצ"ן, משתלות משקי הפועלות וגורמים בעירייה. לפעילות החינוכית היו מטרות מגוונות ולעיתים סותרות. בדומה למטרת הגינה הלימודית במושב ראש פינה, שימשה גינת בית הספר כגורם ממריץ לעשיית גינות ע"י הורי התלמידים. מטרה אחרת היתה לפתח את קשריו של התלמיד העירוני עם הקרקע ועבודת האדמה, ושונה ממנה היתה המטרה להפוך את הגינה למעבדה של נסיונות חקלאיים ולימוד יסודות המקצוע. על ערכן של גינות בתי הספר ותרומתן ליצירת תרבות הגינה העברית רמז המחקר בהצביעו על היקפי המפעל מבחינת מספר תלמידים (1000 בשנת 1944), כמות שתילים שהוכנו ע"י משתלת משקי הפועלות (15,000 באותה השנה) וההדים לאופיו של המפעל כפי שהופיעו בעיתונות התקופה. יחד עם זאת נותר נושא הגינה הלימודית בבתי הספר, גני הילדים וגם בתנועות הנוער נושא הראוי למחקר נוסף.

-הכישלון היחסי של מפעל הגינות התל אביבי. תלותה של הגינה העברית הוורנקולרית בתל אביב בממסד העירוני הביאה בסוף שנות השלושים לדעיכת הפרויקט. משעה שעיריית תל אביב נטשה את רעיון עיר הגנים ונסחפה אחר קדחת הפיתוח, החלו גינות העיר להצטמצם. הקנאים לרעיון הגינה עברו ליישובי הפריפריה כמו רמת גן או שבאו לחסות בצלם של ממסדים אחרים שעדיין הגנו על רעיון הגינה כמו חברת שיכון וההסתדרות. תושבי העיר האחרים, כנראה ולא ראו ברעיון הגינה חלק בלתי נפרד ממערכת החיים שלהם. הם העדיפו את המגורים בעיר בבתי הקומות על פני טיפוח גינות נוי שבמגורים צמודי קרקע. האם הלחצים הכלכליים היו הגורם לכך או העובדה שרעיון הגינה העברית לא נקלט. אין מחקר מספק תשובה לשאלה. האם במהלך שנות הארבעים נוצרו בעיר גינות מרפסת כתחליף לגינות הקרקע? אולי בבדיקה מסוג זה ניתן לענות חלקית על הסוגיה.

כישלוננו היחסי של מפעל הגינות בתל אביב מעלה לדיון את השאלה האם הבחירה בעיר כמקרה מבחן לתיאור יצירת תרבות גנטית ורנקולרית היתה נכונה מלכתחילה. להערכתנו, תרומת תל אביב במשך שלושים השנים הראשונות היתה חשובה ביותר ומאוחר יותר יש לחפש את הגינה העברית הוורנקולרית מחוץ לעיר, בישובים הכפריים או הפרבריים.

10.2.4 הגינה העברית הוורנקולרית כתרבות

יעקב שביט קבע במאמר שכותרתו "מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ ישראל" כי החל משלהי המאה ה-19 שימש המושג תרבות בשלושה מובנים בעלי אופי רחב וכוללני: במובן הראשון, היה מושג התרבות זהה למושג ה"ציויליזציה" ופירושו בהקשר המקומי יצירת הוויה חברתית כלכלית חדשה השונה מזו שקיימו היהודים באירופה או זו של אנשי הישוב הישן בארץ ישראל. במובן השני, התרבות התייחסה למכלול היצירה התרבותית של החברה שהקיפה לא רק את היצירה הספרותית אלא גם זו העוסקת בפרטים של חיי היומיום כמו תרבות הלבוש, הרהוט, הארכיטקטורה וכיו"ב. במובן השלישי נתפסה התרבות כגילומה וביטוייה של הרוח היהודית החדשה (שביט י אצל שביט ז. 1999: 9-29). האם הגינה העברית הוורנקולרית היתה חלק ממכלול היצירה התרבותית ששביט הגדיר במאמרו! לכאורה כן. לדבריו:

"אנשי ציבור ועסקני תרבות דנו כבר בראשית תקופת המנדט לא רק בתרבות בהקשר של הפעילות המוסדית, אלא גם בשאלות כמו מה יהיה המבטא העברי או בפרטים של חיי יום-יום והתרבות האינטימית- איך ייראו הבתים והגינות, מה תהיה התלבושת העברית, מה יהיה הריהוט" (שם עמ' 16).

המטרה היתה ליצור תרבות מלאה שתקיף את כל היבטי החיים בארץ. רב האידיאולוגים של התרבות העברית גרסו שיש ליצור תרבות זו ע"י הכתבה מלמעלה של תכנים ורכיבי תרבות. מעטים גרסו שתרבות צריכה להתפתח מלמטה "כחלק אינטגרלי ואוטנטי של ההוויה הקיומית החדשה" (שם). הגינה הוורנקולרית שמעצם הגדרתה נועדה לצמוח מלמטה מהווה מקרה מבחן מעניין בהקשר זה.

הגינה העברית הוורנקולרית היתה חלק ממערכת התרבות החדשה בארץ שהקיפה את חיי היומיום ואת הביטוי הפיסי של ההתיישבות הציונית. בהקשר לכך ניתן לראות את הגינה הוורנקולרית כנגזרת מהתרבות הארכיטקטונית שהתפתחה בארץ או כמקבילתה של הארכיטקטורה הוורנקולרית בארץ ישראל.

-תרבות בעברית מול תרבות עברית. אחת מסוגיות מחקר התרבות העברית עוסקת בשאלה האם התרבות שנוצרה בארץ היתה תרבות עברית חדשה או התרבות המערבית שתורגמה לעברית או עברה התאמות אחרות לתנאי הארץ. סוגיה זו נידונה כבר בפרקים הקודמים בהם הודגשה העובדה כי הגינה העברית הוורנקולרית היתה גינה מערבית שעברה התאמות לתנאי הארץ ותוספות מתוך המודל המקומי שנטמעו בה. בחירה זו לא היתה מובנת מאליה אלא היתה תוצר של ויכוח ארוך ששורשיו המתועדים בכתב נסובו אודות התכנית המוצעת לגן מאיר (שגם בו נטל חלק פעיל וינברג-אורן). שתי העמדות הבסיסיות שהוצגו בוויכוחים אלו היו האם הגן העברי הוא הגן המערבי בעברית (קרי בהתאמה לתנאים המקומיים) או שזהו גן עברי שונה, יצירה עצמאית חדשה, הנועטת במסורת הגן המערבי ויונקת את שורשיה מארץ ישראל ועברה. כל אחד ממודלים אלו ייצג רפרטואר שונה

ומאחוריו עמדו סוכני תרבות שליהטו את הויכוח. את מודל הגן המערבי בעברית הובילו אדריכלים-גננים שלמדו באירופה וביניהם פרט לש. וינברג-אורן גם י. סגל, י. קוטנר אנגלהרדט ואחרים. את המודל העברי המקומי הובילו אישים שלא נמנו על קהילת המתכננים. א. הלוי, זוכה תחרות התכנון של גן מאיר היה צייר וחקלאי כמו גם מרבית השופטים בתחרות. א. הראובני שהציע שורה של גנים דידקטיים בתל אביב היה בוטנאי וביאליק שתמך בו בחום היה משורר. ההשערה כי תרבות הגן העברי עדיין לא הגיעה לידי בשלות במחצית שנות הארבעים נתמכת בהיסטוריית גלגולי התכנון של גן מאיר. לאחר שתכניתו של הלוי זכתה להוקרה ולהכרת הממסד, החלה הקהילה המקצועית במערכת של לחצים וביקורות מעל דפי עיתונות התקופה שבסופה אכן שונה התכנון.

-סוכני תרבות כמקדמים יצירת תרבות. כפי שכבר הודגש בדיון, תרומת הממסד העירוני והתרבותי בתל אביב ליצירת הגינות הוורנקולריות המקומיות היתה רבה. מראשית הקמתה של אחוזת בית, טיפח הממסד התל אביבי את תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. סוכני תרבות מהמעלה הראשונה כמו המשורר הלאומי ביאליק ולצידו טשרניחובסקי עשו נפשות לעניין בכתיבה ובפעילות ציבורית. ראש העירייה הראשון דיזנגוף וצמרת העירייה פרסמו כרוזים, ופעלו לחוקק חוקים שתמכו בגינה הוורנקולרית. הראשונים, עשו זאת מתוך אמונה מלאה בחשיבותו של הפרויקט ובצורך לבנות מערכת תרבות שהגינה היא חלק בלתי נפרד ממנה. ביאליק שהיה מבחירי סוכני התרבות בארץ ואשר שאלת התרבות העברית היתה אחת מהשאלות בהם עסק בפעילותו הציבורית לווה את פרויקט הגינה העברית מקרוב והגינה הוורנקולרית היתה חלק מכך. הוא פרסם איגרות, והביע דעות בקרב ידידיו שהתפרסמו ברבים, הוא כתב מכתב המלצה נרגש לא. הראובני שזים את הקמת גן צמחי הנביאים ורז"ל וגינתו היתה בגדר הכרזה פומבית. עיריית תל אביב תמכה בפרויקט הגינה הוורנקולרית כי ראתה בו אמצעי להורקת העיר בידי התושבים. גינות המתיישבים בקרית עבודה מחזקות אף הן את הטענה בדבר מעורבותו של הממסד ביצירת גינות ורנקולריות. לכאורה, בעלי הגינות עשו בהם כרצונם. למעשה, האחידות הרבה, המגע התכוף עם אנשי ועדת הגינון המקומית והיועצים למיניהם שפקדו את השכונה, החלישו את מקומה של היוזמה האישית. העובדה שמאחורי פרויקט ההתיישבות בקריה עמדה חברת שיכון והמפלגה אשר גם תמכו באמצעים כספיים ביצירת הגינות בשכונה רק מחזקת את הטענה שהוורנקולר המקומי היה קשור בטבורו לממסד. תרבות גננית עברית ורנקולרית בתל אביב וסביבתה (כפי שבדק מחקר זה) לא צמחה אלא בסיוע ובליווי של פמליה נכבדה של סוכני תרבות.

אך לא רק אנשי ציבור תמכו בפרויקט, אלא עשרות ומאות פעילים ומתנדבים וביניהם: מתנדבות ויצ"ו ומדריכות הארגון, שהדריכו תחילה מתיישבים ולאחר מכן תלמידים בבתי הספר. גננות ומורות בתי הספר והגנים שהשתתפו בפרויקט הגינות בתחום מוסדות החינוך. ועדות הגינון המקומיות אשר קבעו תקנות, הנחו, יעצו, ביקרו וסייעו לגננים החובבים. יוזמי תחרויות ותצוגות למיניהן כמו החברה העברית לגננות. - חברות משקי הפועלות שמדי שנה גידלו במשתלותיהן עשרות אלפי שתילים לחלוקה בין תלמידי בתי הספר.

הילדים בגנים ובבתי הספר ששיננו את שירו של ביאליק "בערוגת הגינה" וחזרו מדי ט"ו בשבט ובידיהם עציץ שיש לטפח או לשתול בגינה הביתית.

ובני הנוער שקראו ב"השדה לנוער" אודות חשיבות עבודת האדמה, טיפחו את גינת בית הספר ואחר הצהרים את הגינה הביתית.

ואולי הרחבה זו של מושג סוכן התרבות עשויה לפתור את סוגיית הצמיחה מלמטה מול ההכתבה מלמעלה. כאשר ילד בן ארבע משמש כסוכן תרבות הרי שקשה להתייחס אליו כמייצג את העילי והקנוני. כאשר אלפים רבים שכמותו מלמדים את הוריהם פרק בהכרת הצומח ובטיפוחו, היוצרות התהפכו. ואולי בחיפזון ליצור "סל תרבות" מלא ככל האפשר בפריטים מגוונים לא ניתן היה אחרת. לתרבות גננית עברית ורנקולרית "אמיתית" היו דרושים דורות על מנת להתפתח (ראה ההשערה "האבולוציונית"), בייחוד לאומה אשר לא הביאה עמה מעברה רפרטואר זמין המתייחס לסוגיה. תרבות הגינה העברית הוורנקולרית אכן היתה תוצר של החלטות של יוזמי תרבות וסוכנים פעילים, אך לפחות לגבי תכולתו של הרפרטואר עדיין נותר מקום לפרט, לגן החובב לבחור ולאמץ.

האם תרבות הגינה העברית הוורנקולרית הגיעה לידי בשלות בראשית שנות הארבעים עם תום תקופת המחקר? על אף כישלוננו של הפרויקט בתל אביב אין בו כדי להעיד על כשלון המפעל התרבותי כולו. דווקא "שדה הרחב" של התופעה רומז כי הזרע לצמיחת תרבות גננית ורנקולרית נבט: נוצר קהל צרכנים, קמו ספקים ששווקו שתילים, זרעים, חומרי הדברה ודשנים ואף ייעוץ בנושאי תכנון. קמה מערכת מקצועית תומכת שבעקיפין נהנו ממנה גם הגננים החובבים. ועד הלשון העברית נדרש לקבוע מונחים בעברית לטיפול בגינות וספרות מקצועית הופיעה בשוק. עם תום תקופת המחקר (מחצית שנות הארבעים) אולי לא היתה בארץ תרבות בשלה של גינות ורנקולריות, אך התקיים בה שיח ציבורי ער סביב הנושא.

10.2.4.1 יחסי הגומלין בין תרבות הגינה הוורנקולרית ומערכות תרבות סמוכות.

לחוסר בשלותה של תרבות הגינה הוורנקולרית תרמו גם מערכות התרבות הסמוכות. תרבות הגן הקנוני היתה במחצית שנות הארבעים בשלבי התגבשותה גם כן. (כפי שהעיד על כך ש. וינברג בדיון אודות הגן הקיבוצי). מכאן, בהעדר מערכת תרבות קנונית בשלה, גם מקבילתה הוורנקולרית לא יכלה לפרוח. הארכיטקטורה כמעט ולא התייחסה אל אומנות הגן כפי שהעיד הדיון החלוצי בנושא בחוברת הבנין משנת 1937, ועל אחת כמה וכמה לגינה הוורנקולרית.

האם יצירתה של תרבות הגינה הוורנקולרית השפיעה על מרכיבים נוספים של התרבות העברית?
 האם תרבות הגינה הוורנקולרית השפיעה על דפוסי הפעילות סביב הבית והחצר? האם כתוצאה מהקמת הגינות השתנו הרגלי האירוח בבית? האם הגינה הפכה להיות לחדר נוסף בו מתקיימות פעילויות שונות? ובהיבט אחר, האם הגינה הוורנקולרית בשמשה בעיקר לאספקת ירקות ופירות טריים שינתה את הרגלי התזונה המקובלים? האם ניסיונותיה של ויצ"ו לחבב על עקרת הבית את ירקות הארץ אכן הצליחה וסל המזונות המשפחתי השתנה בעקבות הצלחת גינת הירק המשפחתית? המחקר הנוכחי רומז על כוונים שונים של השפעה, אך בגלל ראשוניותה של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית כמו גם השקתה לתחומים נוספים יתכן ומקורן של ההשפעות אחר.

ושאלה פתוחה נוספת, האם הגינה הוורנקולרית השפיעה על תרבות המגורים בארץ? האם בגינה הוורנקולרית אנו יכולים לראות את השורשים לתרבות הבית הפרברי עם הגינה שהפך להיות המודל המועדף כיום?

10.2.5 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית

הגינות הוורנקולריות השונות אשר עבודה זו תיעדה היו בעלות משמעות רבה הן עבור בעליהן ובני משפחתם, הן עבור הקהילה בתוכה חיו, והן עבור החברה העברית בארץ ישראל בראשית המאה ה-20. לולא חשיבותן ומשמעותן לא היו גינות אלו נוצרות. הן לא היו חלק מהמורשת אותם הביאו עמם העולים, הן צמחו על אף תנאי הקרקע הקשים (חולות תל אביב), האקלים המעיק, המחסור במים, בחומרים צמחיים, בידע, בניסיון. הן היו גינות מתריסות - Defiant Gardens כהגדרתו של K. Helphand (1997), אשר מטבען משוללות כל יסוד רציונלי: ההשקעה בהם רבה, התוצרים צנועים ולעיתים אף פחות מכך, ולמשקיף מהצד לא ברורה טיבה וסיבתה של עשייה גננית זו. אך לבעליהן ואף למתבונן הקשוב, היו גינות אלו משמעותיות ביותר: הן היו ביטוי של עשייה, ביטוי של תקווה, ביטוי של אופטימיות, של ניצחון כנגד כל הסיכויים. הדיון הנוכחי יתמקד בחשיפת המשמעויות השונות שהיו לגינה העברית הוורנקולרית עבור שלושה מעגלים. הראשון הוא קהל בעלי הבתים, בעלי הגינות ובני משפחותיהם. השני הוא הקהילה המקומית במתחם המגורים או בשכונה. והשלישי הוא החברה העברית בא"י. הגינה כמקום, כפעילות וכדעיון, שלשת התימות העיקריות שהציבו Francis & Hester (1993) לחקר משמעות הגנים כמו גם עבודותיהם של חוקרים אחרים, משמשות כמסגרת לבחינת משמעות הגינה העברית הוורנקולרית.

10.2.5.1 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור בעליה ובני משפחתם.

עבור היחידה המשפחתית המצומצמת היתה הגינה בראש ובראשונה מקום, בשניה פעילות, כאשר הדעיון לווה את שתי התימות האחרות והעשיר אותן במשמעויות.

"ובכל זאת הנה עלה בידנו להציב יש מאין ישות חדשה בעולם: מכאן ועד כאן יהיה תחום שלפנים, גינת הירק שלנו, ומכאן ואילך תחום של-חוץ, כל שאר העולם" (נעמוס עוז, 2002. סיפור על אהבה וחושך: 273)

הגינה כמקום בין ארץ ושמים. הגינה היתה טריטוריה תחומה בשער ובגדר אשר יחד עם הבית הו את המתחם המשפחתי. כך היה בחצרות אחוזת בית, במשקי העזר של קרית עבודה, ובביתה של משפחת צרפתי במושב בהדרגה. בעצם יצירת הגינה הושלם תהליך ההתיישבות, ההתגוררות - Dwelling על פי הגדרתו של Heidegger (1971), אשר היה כה משמעותי בעבור המהגרים. נחום גוטמן תיאר את הצבת העציץ בחלון הבית החדש באחוזת בית כשיאו של מעבר הדירה. כאשר גם ניטעה גינה חדשה הושלם תהליך ההתבססות. לצד החיבור הארצי לאדמה היתה הגינה גם אתר חיבור לספירות אחרות. הגינה היתה לאביה של רות צרפתי גן עדן, ולביאליק מקום לחלום בו ולחות בשנית את ילדותו.

כמקום בין ארץ ושמים היתה הגינה ארץ ישראל וגם אירופה. הזית, הרימון והתמר היו סינדוקסיות לנופיה של ארץ ישראל. האראוקריה, הלילך והדובדבן ייצגו את נופיה של אירופה.

הגינה כמקום בין תרבות ובין טבע. מחד גיסא היתה הגינה ביטוי לתרבות, לסדר, ומאידך גיסא היא היתה פיסה של טבע בעיר. למתיישבי קרית עבודה היתה המלחמה בחולות בבחינת כיבוש הישימון ויצירת סדר בכאוס הבראשיתי. לסדר היו ביטויים פיסיים כמו הערוגות הצרפתיות של ציונה רבאו-קטינסקי או ערוגות הירקות בקרית עבודה. כנגד השקפה זו, ראתה רבקה אלפר את גינתה כבבואה לטבע, ממנו התפעמה מדי בקר.

הגינה היתה ביטוי לכללי ויחד עם זאת גם ביטוי לאישי, ביטוי לאשר הוכתב ע"י ועדת הגינון, ביטוי להנחיות ועד המעונות. ויחד עם זאת בכל אחת מהגינות היתה גם אפשרות לביטוי אישי. בחצר מעונות עובדים שתל אחד הדיירים סוקולנטים לצד הדשא הציבורי ובגינתה של משפחת צרפתי בה נבנו פסלי אלילות ונרקמו תכניות למערות שופעות מים.

בין שליחת שורשים לקרקע וצמרות לספירות עליונות, בין טבע לתרבות, בין הביטוי האישי לביטוי הכללי, התמקמה הגינה העברית הוורנקולרית על ציר הניגודים הדיכוטומיים, כל גינה ואיפיוניה השונים.

"נהיה שנינו חקלאים!" התלהב, "נייסד לנו קיבוץ קטן בחלקה שמאחורי עץ הרימון, ונוציא בכוחות עצמנו לחם מן הארץ!" (עוז, שם: 271)

הגינה כפעילות וכרעיון הדגישה עבור הפרט ובני משפחתו את ערכי העבודה, היצרנות, תבונת הכפיים, והחיסכון. גינות משקי העזר נועדו לספק חלק מתצרוכת המשפחות בפרות, ירקות וביצים. כפעילות הן נועדו לספק תעסוקה לנשות המתיישבים אשר נבצר מהן לצאת לעבודה מחוץ לשכונה. בתקופת מלחמת העולם השנייה עלה רעיון לפתור חלק מבעיית האבטלה על ידי טיפוח גינות ירק עירוניות.

הטיפול בצמחייה כביטוי להצטרפות למעגל החיים. על ביאליק נכתב כי טיפל בדקלים שבגינתו כמו בילדים להם לא זכה. אברהם (ללא ציון שם משפחה) סיפר על תחושה דומה של אבהות כלפי השתילים בגן הנוי. על ידי הטיפול בעץ חש כי משהו מחייו נארג ברקמת העץ,

"ואתה תמשיך ותחיה בתוכם שנים רבות גם אחרי שגופך לא ימשיך לחיות על פני האדמה. יש בזה משהו מהרגשת הנצח והמשך החיים שהגנו נאחזים בהם בצורות שונות בחיינו בני החלוף.." (אברהם, עלון (6-5) 1944)

תימה זו הקושרת בין העיסוק בגננות ובין תחושת הסיפוק הנפשי - הרווחה עולה גם מתיאורי גננות קרית חיים שראו בעבודת הגינה מקור להתחדשות, להעצמה.

10.2.5.2 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור הקהילה.

גינות הן מטבען פומביות יותר מאשר הבתים החוסים בצילן. על אף הגדרות ומשוכות הצמחייה, גינות הן אמצעי להעברת מסרים בין חברי הקהילה. גינה מטופחת היתה עדות למשפחה טובה באחוזה בית כפי שהעידה ציונה רבאו-קטינסקי. הגינה של ביאליק על שני עצי התמר בחזיתה ומטע עצי הפרי שבגבה אשר צולמה בגלויות ואשר אלפים מבני תל אביב חלפו על פניה בשיטוטיהם, היתה כעין גינה לדוגמא עבור תושבי העיר. במעונות עובדים ובקרית עבודה, שני מפעליה של חברת שיכון, ההיבט הקהילתי היה אף מודגש יותר. מחד גיסא שמשה הגינה להפגנת הלכידות הקהילתית,

מאידך גיסא היתה הגינה בבחינת הפניית עורף לשאר. במעונות עובדים היה זה הדשא הקומונלי דוגמת הדשא שבקיבוץ אשר איחד את כל חברי הקהילה לחלל אחד חסר יחוד אישי אך של כולם. בקרית עבודה הלכידות הפנימית הופגנה דרך העיסוק בגננות. כמעט לכל היו גינות. ההבדלים האישיים היו בטלים על רקע השכונה המשגשגת. אך הלכידות הפנימית התייצבה כנגד השאר. מבני המעונות ניצבו כחומה בצורה כנגד הקוביות הסטנדרטיות שסביב, ולמעט מעברים מפולשים דרך קומת העמודים, הגינות היו מבודדות מחללה של העיר. הן היו נחלתן של דיירי המעונות שזרים אינם מוזמנים אליהן. מגע התקיים בין קהילת המעונות לקהילת קרית עבודה כאשר ילדי המעונות הוזמנו בטי"ו בשבט לטעת בקרית עבודה. אך מגע זה לא התרחש עם ילדי השכונות הסמוכות לקרית עבודה שלא חלקו עמה את השותפות הפוליטית.

10.2.5.3 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור החברה.

הגינה העברית הוורנקולרית לא היתה נוצרת לולא תמיכתו של הממסד הציבורי והעירוני בארץ. מכאן שעבור החברה העברית בארץ פרויקט יצירתה של תרבות עברית גנטית ורנקולרית היה פרויקט ממלכתי.

הגינה הוורנקולרית כחלק מהתרבות העברית החדשה. כפי שכבר נטען בפרק הדין בגינה הוורנקולרית כתרבות, הרי שהחברה העברית החדשה ביקשה לצור מערכת תרבות שתקיף את ההיבטים השונים של החיים בארץ. הגינה הוורנקולרית היתה חלק מתרבות זו.

הגינה הוורנקולרית כביטוי להשתייכות חברתית. הגינה הוורנקולרית היתה ביטוי להשתייכות לחברה שנוצרה בארץ. הקשר בין הגינה הוורנקולרית והאידיאולוגיה הציונית כפי שתואר בפרק הקודם גרם לכך שיצירת גינה היתה בגדר השתתפות במעשה הציוני גם עבור אלו שלא זכו לממש את החזון הציוני על ידי עליה לקרקע בהתיישבות חקלאית.

הגינה הוורנקולרית היתה ביטוי להצלחת המפעל הציוני. גינות קרית עבודה היו חלקן התצוגה הן של חברת שיכון והן של המוסדות הלאומיים. הן היו אתרי ביקור לאורחים שונים שהגיעו לארץ כמו הנציב הבריטי לעיראק וחברי ועדת הבדיקה לארץ ישראל. הגינות היו בבחינת הוכחה ליכולתם של המתתיישבים היהודיים להתגבר על הקשיים, ליצור לעצמם בית.

10.3 סיכום ודין בשיטת המחקר

הגינה העברית הוורנקולרית כתרבות היא טקסט גדוש. טקסט שבנוי מנתונים ושברי נתונים, מקונסטרוקציות של החוקרת ומקונסטרוקציות המבוססות על קונסטרוקציות שכבר יצרו האחרים. התיאור הוא גדוש במובן אליו התייחס קליפורד גירץ בנתחו את עבודתו של רייל (גירץ 1973 : 17). בבסיס המחקר עמדה עבודה לקטנית של איסוף נתונים מתחומים שונים, אשר השוואתם היתה בעייתית. כיצד ניתן להשוות בין גינות כאשר האחת מיוצגת על ידי שרידים פיסיים בשטח, האחרת על ידי רשימות צמחייה, והשלישית על ידי תיאורים ספרותיים. נקודת המוצא למתודה המחקרית היתה הגדרת כל הנתונים הללו כטקסטים כמו גם נושא העבודה - הגינה העברית הוורנקולרית. טקסט הגינה העברית הוורנקולרית הוא תוצר יחסי הגומלין בין כל הטקסטים השונים שייצרו את התיאור הגדוש. לצורך הבחנה בין הטקסטים הללו הם חולקו לשני שדות: השדה הרחב והשדה הצר. הערכת שיטת המחקר תבחן את המרכיבים השונים של החקירה וכן את יתרונותיו וחסרונותיו של המודל עליו התבססה העבודה.

-מושג הטקסט, נועד ליצור מסגרת קונספטואלית לחקירה. כפי שנטען בראשית העבודה לא נתגבשו עד היום כלים מוסכמים לחקירת הגינה הוורנקולרית, וגם מחקר הגנים הקנוניים מאופיין בהעדר מסגרת מחקרית מוגדרת המהווה נוהל מקובל לחקירה. למעשה, מאופיינת הדיסציפלינה בהסתמכות מוגבלת בלבד על מסגרות תיאורטיות. יוצאים מהכלל בנוף זה הם שני הספרים העוסקים בנוף כשפה "*The language of Landscape*" (Spim 1998), והנוף כסיפר "*Landscape Narratives*" (Purinton & Pottiger 1998) בהם המודל התיאורטי מכתוב את אופן החקירה.

מושג הטקסט והקשר בין שפה ובין ארכיטקטורה הפכו לשגורים בשיח הארכיטקטוני של השנים האחרונות כמו גם בתחומים אחרים ויעידו על כך שלל הספרים העוסקים בנושא שהתפרסמו לאחרונה:

The Language of Space, Lawson, B. 2002-

,*Words and Buildings*, Forty, A. 2001-

.*The words Between the Spaces*, Markus, T. & Cameron, D. 2002-

מקורות אלו מהווים מסגרת תיאורטית שאמנם לא נגזרה מתחום הארכיטקטורה אלא מתחום הספרות וממחקר התרבות, אך יש בה להציע מערך של כלים מוגדרים לחקירה.

מתוך שלל ההיבטים של מושג הטקסט נבחרו בעבודה זו מספר נושאים מרכזיים הרלוונטים לנושא העבודה ומהם גובשו המסד התיאורטי ודרכי החקירה. נושאים אלו היו: השדה הרחב-extra-textual field of reference, השדה הצר-textual field of reference, הקשר-context ו-intertext הכותבים את הטקסט, הרפרטואר והרטוריקה.

-הרפרטואר נועד לשמש ככלי בתיאור המרכיבים הפיסיים, התפקודיים והסמליים של הגינה הוורנקולרית. את מקום הטיפולוגיה בה עשו שימוש Helphand (1994) ו-Westmacott (1992), תפס מושג הרפרטואר שמקורו בתיאוריה הסוציו-סימיוטית למחקר התרבות. מהלך זה איפשר להשתחרר מהתיאור הסטטי, המוגבל לדיסציפלינה המחקרית של חקר הגינה, והציע אלטרנטיבה לקריאת הגינה בהקשר רחב יותר. בעזרת המודל שפיתחה התאוריה הסוציו-סימיוטית למחקר תרבות, ניתן היה לעמוד אחר תהליכים דינמיים בהתהוות הגינה העברית הוורנקולרית וכן לבחון אותה בהקשר של יצירת תרבות עברית חדשה בארץ ישראל.

-הרטוריקה. מתוך ההיבטים השונים של הגדרת הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט, בחרה עבודה זו להתמקד באחד המאפיינים של הטקסט והוא הרטוריקה של הצגתו. בעבודה נבחנו הרטוריקה של הגינות עצמן כמו גם הרטוריקה של הכתיבה עליהן. עיקר הטיפול ברטוריקה של הנוף התמקד באופנים בהם עוצב הנוף תוך כדי שימוש בפיגורות לשוניות. לדוגמא, תפיסת הגן כמטפורה היא תפיסה שגורה בחקר משמעות הגנים. בעבודה נעשה ניסיון לפרק את מושג המטפורה לסוגיה השונים ולראות כיצד אלו מסייעים בקריאת הגינה על רובדי המשמעות השונים שלה: לדוגמא, את השימוש באראוקריה ניתן לפרש כמטונומיה (החלפת מושג אחד באחר) לעצי המחט האירופאיים. שבעת המינים היו סינדוקסיה (ייצוג הכלל ע"י הפרט) לנופיה של ארץ ישראל, ואילו גינתו של ביאליק היתה אלגוריה להתיישבותו של המשורר בארץ ישראל. תרומת מושג הרטוריקה לעבודה זו

היתה בהעמקת הבנת התכנים והמשמעויות של הגינה העברית הוורנקולרית אשר נתבארו מתוך אופני הקמת הגינות או האופנים בהם תוארה.

-הכותבים את הטקסט. טקסט הגינה העברית הוורנקולרית אינו אנונימי, מאחוריו עמדו אישי ציבור, ממסדים שונים ואלפי גננים וגננות חובבים אשר יצרו את הטקסט. חלקם עשו זאת בכתיבה, אחרים בקביעת תקנות ורבים אחרים בפועל. העבודה בקשה לתת ייצוג לכל אלו שעסקו במלאכה ולהדגיש את תרומתם הייחודית.

10.3.1 הערכת המודל

למודל שהוצע, מספר יתרונות:

המודל מאפשר את תאור התופעה הנחקרת בהקשר רחב ביותר, החוצה דיסציפלינות מחקריות. המודל מאפשר בחינה וחיבור בין חומרים שונים אשר מקורם בתחומי ידע שונים כמו שרידים פיסיים עם רשימות ספרותיות, תכניות ותצלומים עם תקנונים וחוקי בניין.

המודל מאפשר ניתוח מקיף של כמות קטנה יחסית של נתונים וזאת ע"י קריאה בקורתית צולבת של נתונים שמקורם בשדות מקבילים (הרחב והצר).

מאידך למודל מספר חסרונות:

המודל אינו מגדיר את המשקלות השונים של הנתונים השונים. לדוגמא, האם ערכו של סיפור ילדים הינו שווה ערך לרשימות צמחיה בתכנית נטיעה? או האם פרשנות המופיעה בספרי זכרונות שנכתבו בתקופה יחסית מאוחרת הנה זהה מבחינת תוקפה לתאורים טעונים פחות מבחינה רגשית? המודל הפתוח אכן מזמין את שפע המקורות בלי לדרג את מידת "אמינותם" או חשיבותם. יחד עם זאת הקריאה הביקורתית של המקורות וההצלבות החוזרות ונשנות מהוות גורם מאזן בייצוג התופעה.

המודל מעוות את ייצוג המציאות כתוצאה מזמינותם של מקורות מסוימים והעדרם של אחרים וכן כתוצאה מבחירת המרכיבים לניתוח. אכן, הגדרת מרכיבי המודל קבעה במידה רבה את התוצר. יש לשער כי טקסט הגינה העברית הוורנקולרית היה שונה אילו נבחרו נושאים אחרים לבחינה. לדוגמא, התפתחויות טכנולוגיות, או התייחסות לתנאים הפיסיים והאקלימיים המקומיים. כמו כן משקלם של גופים עתירי תיעוד אכן זכתה ליתר הדגשה על פני גופים או תופעות שלא השאירו עדויות. לדוגמא, במקביל לקרית עבודה צמחה בחולות שכונת אגרוונק שנבנתה ביוזמה פרטית, אך לגינותיה שיתכן והיו אחרות מגינות קרית עבודה לא נותר הד בכתובים ומכאן שלא זכו לייצוג במחקר.

להיבטים כמותיים לא היה ביטוי במודל אלא להיבטים איכותיים. גינות בתי הקומות בשנות השלושים זכו לייצוג מצומצם במודל על אף שבעיר הוו את הנוף הדומיננטי. המודל הדגיש את הייחודי והבולט על פני הנפוץ והאנונימי. בכך "חטא" המודל לשיקוף של המציאות בתל אביב אשר מלכתחילה לא היתה ממטרותיו.

המחקר ביקש לבחון תופעה "עממית" בכלים שנתנו עדיפות לאמצעים שאינם עממיים. רשתות בין אישיות כמעט ולא זכו לייצוג במחקר אלא כדוגמאות יחידות (עדות להבאת שתילים ממצרים,

מסירת יחורים למשקי הפועלות וכיו"ב) לעומת זאת הפעילות הממסדית המאורגנת והמתועדת זכתה לייצוג רב. נסיון להתגברות על המכשול נעשה על ידי הדגשת כל אותם ביטויים אישיים אשר יחדיו הצטברו ליצירת תמונה מלאה יחסית.

-לסיכום, חסרונו העיקרי של המודל הוא ראשוניותו והעובדה שנבחן עד כה על גוף ידע מצומצם ועל בעיה בודדת. לצורך שכלולו יש צורך בנייתו של סביבות נוספות, אך גם בבחינת מרכיביו. מהם המרכיבים המרכזיים של המודל, האם יש להוסיף עליהם או לגרוע מהם. מטרתו של מחקר זה היתה לתאר את הגינה הוורנקולרית העברית כאשר המודל הווה אמצעי שפותח תוך כדי תהליך הלימוד. על מנת לפתח מודל שלם יותר, יש צורך לערוך מחקר אשר המודל עצמו הוא מרכזו.

האם ניתן היה לתאר את יצירתה של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית בארץ ישראל באמצעות מודלים אחרים? קרוב לוודאי שכן. שני מודלים חלופיים הם המודל ההיסטורי והמודל הגיאוגרפי. הראשון היה שם את הדגש על התפתחות הגינות לאורך ציר הזמן, השני היה מתמקד במרחב הגיאוגרפי של כל ארץ ישראל או של תל אביב בלבד כאשר משקל נאות יותר היה ניתן לאופיין השונה של השכונות ולתפרוסתן במרחב. האם שני המודלים החילופיים היו מייצגים טוב יותר את תופעת הגינה הוורנקולרית בארץ ישראל? מסופקתני, לא בטוח שהמידע הקיים היה מאפשר את תיאור הרצף ההיסטורי או הגיאוגרפי ואפילו היה מאפשר הרי שמורכבות התופעה כפי שהוצגה בעבודה זו היתה נפגמת.

10.4 תרומת המחקר

10.4.1 תרומת המחקר בתחום יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית

מחקר זה הינו ראשוני מסוגו בכמה היבטים מרכזיים. ההיסטוריה של גינות עבריות ואחרות בארץ ישראל לא נחקרה עד כה במסגרת אקדמית אלא בהקשר של הגן הקיבוצי (אגיס ובן ערב 1994 הרגיל 1992). גינות עירוניות נחקרו עוד פחות מכך (קידר 1998) וגינות ורנקולריות לא נחקרו כלל. בעוד שהמחקרים הגיאוגרפיים וההיסטוריים תיעדו בפרוט רב את ההתיישבות בארץ ישראל על היבטיה הארכיטקטוניים מקומה של הגינה נפקד מכל התיאורים הללו על אף שעדויות עקיפות מלמדות שבמושבות הטמפלרים כמו גם במושבות הברון גינות הנוי היו חלק בלתי נפרד מנוף המושבות.

למקומה המצומצם של הגינה בספרות המחקר הארץ ישראלית ישנן מספר סיבות:

-בניגוד למבנים או לתיעוד של מבנים, גינות לא נשמרו וגם התיעוד שלהן במידה והיה קיים לא נשמר. אי לכך התשתית העובדתית לחקר הגינות בארץ ישראל היתה מלכתחילה מוגבלת ביותר.

-גינות לא נחשבו כתחום הראוי לחקירה ובעיקר לא גינות ורנקולריות. ההתיישבות הציונית הציעה לחוקרים אותה אתרים הרואיים וסימליים כמו מגדלי מים, תחנות כוח וישובים חדשים אשר בהשוואה להם נדמו הגינות כמשוללות כל חשיבות.

-את הכפפה אמורים היו להרים חוקרים מתחום אדריכלות הנוף ומחקר הסביבה. דיסציפלינה צעירה זו, טרם יצרה גוף ידע מוצק ומלא אודות התפתחות הגן המקומי ובודאי לא הצטרפה למגמות המחקר החדשות בעולם הרואות בגינה הוורנקולרית נושא ראוי וחשוב למחקר.

מכאן שלמחקר זה חשיבות בעצם הבאת הגינה הוורנקולרית אל קדמת הבמה כתחום הראוי לחקירה. בכך מצטרף מחקר זה למחקרים דומים בתחום הגינה הוורנקולרית הנערכים במקומות שונים בעולם.

תרומה נוספת של המחקר הינה בראיה הרחבה של התופעה הנחקרת. הגינה העברית הוורנקולרית לא בנושא מבודד למחקר, אלא כחלק מהתרבות העברית החדשה שנוצרה בארץ ישראל החל מסוף המאה ה-19 ועד לסוף שנות ה-30 של המאה ה-20.

בהיבט שונה לחלוטין לוותה את המחקר מראשיתו שאלת הקשר בין המחקר ובין הפרקטיקה העכשווית באדריכלות הנוף בארץ ישראל. האם ניתן ללמוד מהמחקר ההיסטורי והתרבותי על מגמותיה של הגננת הוורנקולרית בארץ ישראל כיום? או על הפרקטיקה של אדריכלי הנוף "המקצועיים" העכשוויים? האם בכלל חשוב שלמחקר מסוג זה תהינה השלכות ותרומות מעשיות? לשלוש סוגיות אלו אין תשובה חד משמעית:

- בתחום הורנקולר, סביר להניח שהגינה הוורנקולרית של ראשית המאה ה-20 הינה בבחינת תקדים לגינה הוורנקולרית של ראשית המאה ה-21. ההתפתחות ה"אבולוציונית" של הגינות הוורנקולריות בודאי ושימרה חלק ממרכיבי העבר כפי שמעידים רמזים לכך כמו תאור הגינה הוורנקולרית בשדרות בשנות השמונים (Braudo 1983). מרכיבים מתוך רפרטואר הגינות הוורנקולריות שתוארו במחקר מצויים גם בגינות העכשוויות. מקומה של הצמחייה המקומית ממשיך לבלוט על רקע האינטרודוקציות השונות והשאיפה ליצירת גן ארץ ישראלי מקומי אף זכתה ליתר הכרה וגיבוש בשנים האחרונות. יחד עם זאת נדמה כי השינויים החברתיים והתרבותיים שחלו במרוצת השנים לא פסחו גם על הגינה הוורנקולרית ומשמעויות חדשות תפסו את מקומן של אלו הוותיקות. בהעדר מחקר שיטתי הרי כל שנאמר בעניין זה אינו אלא בגדר השערה בלבד. ובכל זאת, התבוננות בגינות הוורנקולריות העכשוויות מגלה כי מרכיב הקיום נעדר מהן כמעט לחלוטין בכל הנוגע לגינת הירק ובמידה פחותה בעניין גינת הפרי. הגינה כסמל סטטוס למעמדם הכלכלי של בעליה היא תימה שכמעט ולא עלתה בגינות העבר והינה בעלת חשיבות רבה בגינות העכשוויות ויעידו על כך השימוש בעצים בוגרים, במינים ייחודיים וביצירת אפקטים רבי רושם בגינות שזה עתה ניטעו. גם מרכיב העבודה העצמית הצטמצם ביותר כיום ותעיד על כך הפריחה במקצועות הגינון למיניהם. כך שלסיכום ניתן לומר כי שורשיהן של הגינות הוורנקולריות העכשוויות אכן נטועים בגינות העבר אך משקלן של אלו האחרונות על הנוף העכשווי מצריך הערכה מעמיקה יותר והינו נושא להמשך מחקר בעתיד.

-בתחום אדריכלות הנוף הממוסדת תרומתו של מחקר זה גם היא מורכבת. בעולם, הצביעו מחקרים שונים על הקשר ההדוק בין הפרקטיקה הוורנקולרית ובין הפרקטיקה הממוסדת (Helphand U.D.). הצפרדעים המוזהבות בהן עשתה מרתה שוורץ שימוש ברחבת המרכז המסחרי Rio Plaza- כמו גם עבודותיו של אדריכל הנוף הצרפתי Bernard Lassus מהוות דוגמא לאימוץ הרפרטואר הוורנקולרי ע"י עילית המתכננים. מה אומץ ע"י אדריכלי הנוף המקומיים! שלמה אהרונסון אימץ ברחבת סוזן דלל את דגם מערכת ההשקיה הפלשתינאי-מקומי דוגמת זה שהופיע בואדי שיח (אך לא באף גינה עברית אחת שנסקרה במחקר, למעט הגינה הערבית שתכנן יחיאל סגל באזור מכון וולקני). הפרדס שנטע ברחבה אכן היה חלק מהנוף של ימי ראשית תל אביב אך לא

בהקשר הגנני אלא החקלאי, וגם כאן לא בהכרח בהקשר העברי. בכניסה לבאר שבע אימץ צבי דקל את מבני השוכים הצפון-אפריקאים כמרכיב הדומיננטי בגן, ובגן האהבה והשלום בגני תקווה בחרה יעל מוריה בברכת המים כמוטיב המקומי שזכה לאיזכור. (שתי הדוגמאות האחרונות לא נידונו בעבודה אך הן מייצגות ארכיטקטורה ורנקולרית שמצאה דרכה לעיצוב הגנים הקנוניים). לעומת גינות אלו, הרי שגנים דידקטיים הינם בגדר המשך ישיר לחזונם של חנה ואפרים הראובני. את הגן בנאות קדומים, יזם בנם נגה הראובני ותכנן אדריכל הנוף הלל עומר. בפארק רחב ידיים זה כמו גם בגן סביב בית הכנסת בסביון, ובגן שהוקם ביד לשמונה שבהרי ירושלים, הוצגו תבניות הנוף המקראיות מלוות בציטוטים ובאזכורים לנופי העבר. בגינות שנבחנו במחקר זה לא זכו הללו למימוש אלא בכתובים בלבד או בדוגמאות מצומצמות כמו בגינתו של ביאליק. היבט אחר הקשור לדיון הוא השימוש בצמחייה. האם ניתן להצביע על מעבר של צמחייה מהגינות הוורנקולריות אל הגנים המתוכננים? מה מבין המינים שגנים חובבים איקלמו בגינותיהם זכה להיכנס לרפרטואר הגנני הממוסד? מה אספה רחל ינאית בן צבי מגינות אחוזת בית ואיקלמה במשתלות משקי הפועלות? האם הדקלים המהווים אלמנט נופי כה דומיננטי כיום מקורם בנופים החקלאיים או אלו של גינות ביאליק ודומותיה? כל אלו הן שאלות המחייבות מחקר נוסף.

- ולסוגיה האחרונה. נקודת המוצא של המחקר לא בקשה מלכתחילה לבחון את הגינה העברית הוורנקולרית בהיבטים פרקטיים. חשיבותו של המחקר גם בעצם חשיפת התופעה ותיעודה בלבד. יתר על כן מתוך ממצאי המחקר לא ניתן לשרטט את דמותה של הגינה הוורנקולרית בתל אביב כגינה אחת. הוורנקולר הגנני העברי לא הוגדר בעבודה זו באופן מלא ולצורך כך יש צורך בהמשך המחקר. ועם כל זאת יתכן וממצאי המחקר יביאו להעמדת הגינה הוורנקולרית במקום מרכזי יותר ומרכיבים מרפרטואר הגינה שזוהו בעבודה יהפכו לחלק מהשפה התכנונית העכשווית. הניסיון ליצור סביבות של זיכרון המשמרות במחלפי הכבישים את הנופים החקלאיים, בגנים העירוניים את נופי הביצות, או את פרדסי השרון, מן הראוי שיכילו גם את הנופים והגינות הוורנקולריים.

תרומות ראשוניות אלו מצביעות על כוונים חשובים להמשך המחקר ולביסוסו כפי שיפורט בהמשך.

10.4.2 תרומת המחקר לפיתוח שיטת חקירה

כפי שצוין בעבר, מחקר זה התבסס על עבודות שונות שביקשו ליצור כלים לחקירת הנוף. תרומתו הצנועה של מחקר זה היתה בניסיון ליצור מערכת מובנית המכתיבה את איסוף המקורות לחקירה ואת אופן בחינתם.

יתרונו של המודל בכך שהוא מאפשר ללמוד על "סביבות נכחדות" שרק הדים לעדויות נותרו מהם, וגם הדים אלו הנם חלקיים בלבד.

10.5 כוונים נוספים להמשך המחקר

ראשוניותו של המחקר הנוכחי מעלה שאלות בשני תחומים עיקריים: הראשון, בתחום המחקר, הגינה הוורנקולרית העברית, והשני בתחום שיטת המחקר, הגינה כטקסט.

10.5.1 כוונים להמשך המחקר בתחום מחקר הגינה הוורנקולרית.

תיאור יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית בתל אביב מעורר שאלות רבות. האם התהליך שתואר במחקר היה ייחודי לעיר תל אביב או שגם בערים נוספות היתה התפתחות מקבילה? האם ברמת גן, שקמה ע"י תושבי תל אביב שביקשו להמשיך ולממש את חזון עיר הגנים, התפתחה תרבות גינות ורנקולריות שונה? מה היה משקל הממסד המקומי הרמת-גני ביצירת הגינה הוורנקולרית ברמת-גן? האם הגינות שנוצרו בהתיישבות הכפרית היו שונות? האם שורשי הגינה הוורנקולרית העברית נמצאים דווקא בהתיישבות הכפרית לצד התרבות החקלאית שהשפיעה כה רבות על הגינה העברית? מה מקומו של המרכיב הגיאוגרפי ביצירת הגינה העברית הוורנקולרית האם הגינות ההרריות של ירושלים והגליל היו שונות מגינות השרון והשפלה? מכל השאלות הללו, המעניינת ביותר לדעתי היה השאלה התרבותית. גינות תל אביב התפתחו בזיקה רבה לתרבות המערבית אותה הביאו לארץ ישראל העולים האירופאים. ומכאן, מה קרה לגינה העברית הוורנקולרית עם עלייתם של יהודי המזרח לארץ ישראל? האם הגינות הוורנקולריות שצמחו בעיירות הפיתוח דמו לגינות העולים שאכלסו את קרית עבודה וקריות הפועלים האחרות בארץ? ושאלה מרכזית נוספת היא מהי דמותה של הגינה הוורנקולרית כיום? האם עודנה גינה עברית? האם הינה מכילה מרכיבים מרפרטואר הגינה העברית של שנות העשרים? שני נושאים אחרונים אלו הנם המעניינים ביותר להערכתי להמשך המחקר.

10.5.2 כוונים להמשך המחקר בתחום השיטה

יש להמשיך ולפתח את המודל הראשוני שהוצע בעבודה זו ולבחון מהם המרכיבים המרכזיים במודל ומהם המשניים. יש לנסות ולבחון את הקשרים בין מרכיבי המודל ולהגדיר אופני חקירה שיבחנו קשרים אלו.

כוון מעניין נוסף לחקירה הוא שאלת הייצוג. כדיסציפלינה אשר שפתה אינה תחומה בטקסט הכתוב בלבד, יש לנסות ולפתח כלים נוספים העשויים לייצג את הטקסט – תוצר המחקר ולא רק באמצעות המילה הכתובה. האם ניתן לעשות זאת באמצעים ויזואליים? בשילוב של טקסט ואמצעים ויזואליים. האם תערוכה היתה עשויה להוות תחליף הולם לכרך הגדוש?

10.6 תם אך לא נשלם

מחקר זה משול לסיור ראשוני בגינה לא מוכרת: התרשמות ראשונית, הבנה כללית של המרכיבים, התעכבות על חלל זה או אחר והרבה תהיות. וביציאה נותרת ציפייה לביקור הבא.

רשימת מקורות

מקורות בכתובים.

- אבין, י. 1927. על אמנות הבניה בארץ ישראל. *בנין וחרושת* ו' (3-4): 12.
- אבישי, מ. 1990. הגן הבוטני במקווה ישראל ותרומתו לנוף העצים בארץ. *גן ונוף מ"ה (י"א)*: 493-473.
- אבן-זהר, א. 1980. הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1948-1882 *קתדרה (16)*: 189-165.
- אבנרי, 1946. *השדה לגן ולנוף* אי (5).
- אהרונסון, א. 1912. שמות הצמחים. *השלח* (כ"ו): 275-271.
- אהרונסון, ר. 1990. *הבארון והמושבות*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- אורבך, פ. אזרחי מ. 1929-1928. ילקוט צמחים. *לשונו* אי 1929-1928: 172-161, 274-266, 395-380.
- אוכמני, ע. 1979. *תכנים וצורות, לקסיקון מונחים ספרותיים*. ספרית הפועלים.
- איג, א. 1927. *על הצומח של ארץ ישראל*. ההסתדרות הציונית, המכון לחקלאות ולמדע הטבע, תחנת הניסיונות החקלאית.
- איג, א. זהרי, מ. פיינברון, נ. 1931. *מגזיר לצמחי ארץ ישראל*. ירושלים: הוצאת החברה להוצאת ספרים שעל יד האוניברסיטה העברית.
- אינהורן, א. י. 1910. *תורת עבודת האדמה*. לונדון.
- איתן, י. 1913. *הצמחים המצויים בארץ*. זיכרונות ועד הלשון העברית מחברת (ג).
- אלבוים-דרור, ד. 1986. *החינוך העברי בארץ ישראל*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- _____. 1993. *המחר של האתמול כרך ראשון: האוטופיה הציונית, כרך שני: מחר האוטופיה הציונית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- אליאב, מ. 1978. *ארץ ישראל ויישובה במאה ה-י"ט 1777-1917*. ירושלים: בית הוצאה כתר.
- אלמוג, ע. 1997. *הצבר-דיוקן, תל אביב: ספרית אופקים, עם עובד*.
- אלמוג, ש. 1990. "גאולת הקרקע ברטוריקה הציונית מחיבת ציון ועד תום מלחמת העולם הראשונה" *מתוך: קרק, ר. (עורכת) גאולת הקרקע הציונית ברעיון ובמעשה*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- אלפר, ר. 1946. *בנות בניר קורות משקי הפועלות וחוות הלימוד*. תל אביב: עם עובד.
- _____. 1957. *קורות משפחה אחת*. תל אביב: הוצאת ספרים מ. ניומן.
- אנגלהרדט, א. 1944. כיצד להסתכל בגינה "עלון לגן" (9): 2.

- אניס, ר.** 1988. *תעוד שלושה גנים בישראל (1950-1935)*. חיפה: הטכניון- מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, היחידה לתיעוד ארכיטקטורה. פרסום 11.
- אניס, ר. ובן ערב, י.** 1994. *גנים ונוף בקיבוץ, ישראל: משרד הבטחון ההוצאה לאור*.
- ארבל, ר.** 1996. *כחול לבן בצבעים, דימויים חזותיים של הציונות 1897-1947*. תל אביב: בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן, הוצאת הספרים עם עובד.
- אריה- ספיר, נ.** 1997, *סיפורי טקסים וחגיגות בתל אביב 1909-1936*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- ביאליק, ח. נ.** 1894-1895. המתמיד. בתוך *כל שירי ח.נ. ביאליק*. תל אביב: דביר.
- _____. 1897. ביום קיץ יום חום. בתוך *כל שירי ח.נ. ביאליק*. תל אביב: דביר.
- _____. 1909. מאחורי הגדר. בתוך *ביאליק – סיפורים*. תל אביב: דביר.
- _____. 1922. מה לעשות לשכלולה של תל אביב? *ידענות עיריית תל אביב ד' (1): 17-18*.
- _____. 1927. בהספד למלחין אנגל. *"ידענות עיריית תל אביב" י"ז מנחם-אב תרפ"ז: 16*.
- _____. 1935. צמצום והרחבה ב"קרן הקיימת" (בכינוס השני של מורי א"י למען הקק"ל, כסלו תרפ"ט). *דברים שבע"פ ספר ראשון*. תל אביב: דביר.
- _____. 1955. *איגרות ביאליק אל רעיתו מאניה*. תל אביב: מוסד ביאליק, דביר.
- ביבליוגרפיה לגנונות, צמחי נוי וייעור**. 1944. ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, ארגון גננים במשקי העובדים/ המזכירות.
- ביגלמן, ש.** 1988. *גני ירושלים*. ירושלים: בית ההוצאה הירושלמי, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ביגר, ג.** 1983. *מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ ישראל (1917-* 1930): *בחינה גיאוגרפית-היסטורית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- _____. 1987. בית ביאליק. בתוך *תל אביב ואתריה*. אריאל 48-49.
- _____. 1994. התפתחותה המרחבית של תל אביב. *אצל מצגר-סמוק, נ. בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל אביב 1931-1948*. תל אביב: משרד הבטחון- ההוצאה לאור.
- ביגר, ג. וליפשיץ, נ.** 1998. הניסיונות לאקלום עצים אקזוטיים בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי. *קתדרה 85: 123-164*.
- בן אריה, י.** 1979. *עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה*. ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי.
- בן ארצי, י.** 1984. *תכנון והתפתחות המערך הפיזי של המושבות העבריות בארץ ישראל 1882-1914*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- _____. 1996. *מגרמניה לארץ הקודש, התיישבות הטמפלרים בארץ ישראל*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- בן יהודה, ב.** 1970. *סמורה של גימנסיה הרצליה*. גבעתיים: מסדה.

- בן יהודה, ח. 1944. איש תחת גפנו ותחת תאנתו אצל ברלוביץ. י. 1992. *אעברה-נא בארץ, מסעות בארץ ישראל של אנשי העליה הראשונה*. ההדיר: זאבי, ר. תל אביב: משרד הבטחון ההוצאה לאור.
- בן ערב, י. 1975. גילגולו של גן או מטמורפוזה היסטורית של ימנו. "גן ונוף" ל"א (ג').
- _____. 1981. *גנים ונוף בישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בצר, א. 1984. *בתי דירות בתל אביב בשנות השלושים-התפתחות תכנון ועיצוב*. עבודה לתואר מגיסטר. חיפה: הטכניון.
- בר-גל, י. 1993. *מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני*. תל אביב: עם עובד.
- _____. 1999. *סוכנת תעמולה ארץ ישראלית הקרן הקיימת לישראל 1924-1947*. חיפה: אוניברסיטת חיפה, זמורה ביתן.
- ברוידס, א. 1938. לקראת אביב. *דבר לילדים* ד' (15): 11.
- ברלוביץ, י. 1989. חגים חדשים. *עתמול* 3: 3-5.
- _____. 1992. *אעברה-נא בארץ, מסעות בארץ ישראל של אנשי העליה הראשונה*. ההדיר זאבי, ר. תל אביב: משרד הבטחון ההוצאה לאור.
- _____. 1996. *להמציא ארץ, להמציא עם ספרות העליה הראשונה*, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד
- ברלינגר, מ. 1969. *צמחי התנג בנופיהם*. חיפה: המחלקה לחינוך ולתרבות עיריית חיפה.
- ברקאי, ג. ושילר, א. 2000. *נופי ארץ ישראל ספר עזריה אלון*. ירושלים: אריאל, תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- ברקאי, ש. 1937. הירק בעיר ובבית. *הבנין עתון לאדריכלות ובנין ערים*. 2: 32-33.
- ברש, א. 1934. איש וביתו נמחו. *כתבים*. תל אביב: מסדה.
- ברש, א. 1952. *גננים. כתבים*. תל אביב: מסדה.
- גדס, פ. 1925. דו"ח תכנית בנין ערים יפו-תל אביב, תרגום גור ג.
- גוברין, נ. 1998. *כתיבת הארץ, ארצות וערים על מפת הספרות העברית*. ירושלים: כרמל.
- גוטמן נ. XXX. מה לעשות לשכלולה של תל אביב. *ידיעות עיריית תל אביב* (9).
- _____. 1949. טיול במריצה על פני תל אביב. *דבר לילדים* י"ט
- _____. 1959. שורשים. *בתוך עיר קטנה ואנשים בה מעט*. תל אביב: דביר. 47-49
- _____. 1967. *שביל קליפות התפוזים*. תל אביב: יבנה.
- _____. 1984. *בין חולות וכחול שמים*. תל אביב.
- גולדברג, ל. 1938. *התאומות, דבר לילדים* ד' (15).
- גולומב, א. 1934. על הגנים בבתי הספר. *הטבע והארץ* ד' (ו'): 281-284.

- גולניצקי, י. 1947. פינת צמחי בר בגן הנוי. השדה לגן ולנוף ב' (4): 4
- גונדלמן, א. 1948. עבודת הגינה מהי, תורה או מלאכה? החינוך כמה לדברי פדגוגיה ופסיכולוגיה בעריכת שניאורסון פ. לוי, לוי, תל אביב: הוצאת הסתדרות המורים בארץ ישראל.
- גורביץ', ז. ארן, ג. 1991, על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים קובץ 4: 9-44
- גורדון א.ד. 1941. האדם והטבע. ירושלים: הספריה הציונית.
- גיהר, צ. 1938. הגינה בגן הילדים ובכתות הנמוכות של בית הספר. תל אביב: הסתדרות עולמית לנשים ציוניות "ויצו".
- _____. 1946. גינת הנוי מתוך: גינת ומשקי עזר בשיכון. הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצ"ו, המחלקה להדרכה, שיכון, חברה לשכונות עובדים בע"מ. תל אביב: הוצאת השדה.
- גינת ומשקי עזר בשיכון. 1946, הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצ"ו, המחלקה להדרכה, שיכון, חברה לשכונות עובדים בע"מ. תל אביב: הוצאת השדה.
- גירץ ק. 1973. פרשנות של תרבויות. (עברית: מייזלר, י.) ירושלים: בית הוצאה כתר.
- גליקסברג, ח. 1945, ביאליק יום יום, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גן מאיר. 1941. להתחלת נטיעתו של הגן העירוני בתל אביב על שם מאיר דיזנגוף ז"ל. תל אביב: אגודת חובבי עצים וצמחים.
- גנין, צ. 1984. קרית חיים ארלוזורוב, נסיון באוטופיה עירונית 1933-1983. תל אביב: הוצאת מילוא.
- גראיבסקי, פ. צ. 1939. ספר הישוב. ירושלים: דפוס סלומון.
- גרייצר, א. 1982. שכונת העובדים, ניסויים בעיצוב נוף עירוני על ידי אידיאולוגיה חברתית בארץ ישראל של תקופת המנדט. חיבור לקבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- גריין, ה. 1982. (תרגום בן עמרם) תאור ארץ ישראל ויהודה לפי מהודרת 1868, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- דה-ולדה, ו. (1851-1852) 1965. אצל איש שלום, מ. מסעי נוצרים לארץ ישראל ישראל: עם עובד ודביר.
- דובינסקי, א. 1934. ספר חוקי בנין ותעשיה – עירית תל אביב.
- דובשני, ג. 1993. י. מגידוביץ, אדריכל. תל אביב: משרד הבטחון.
- דיזנגוף, מ. 1941. טעו גנים ציבוריים ויערות (1935). בתוך: גן מאיר: להתחלת נטיעתו של הגן העירוני בתל אביב על שם מאיר דיזנגוף ז"ל. תל אביב: אגודת חובבי עצים וצמחים.
- דנין אצל שחורי, א. 1990. חלום שהפך לכרך, תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה. תל אביב: הוצאת אביבים בע"מ. 24.
- דרויאנוב, א. (עורך). 1936. ספר תל אביב, כרך ראשון. תל אביב: הוצאת "ועדת ספר תל אביב".

- הכהן, א. 2000. הידעת את הארץ. בתוך: ברקאי, ג. ושילר, א. (עורכים) נופי ארץ ישראל ספר עזריה אלון. ירושלים: אריאל, תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- הלוי, א. 1933. גן מאיר- גן ארצישראלי, בתוך "מה לעשות לכלולה של תל אביב" ידיעות עיריית תל אביב (5, 10) 1933: 154-153, 362.
- _____. 1933. הגן העירוני "גן מאיר" בתל אביב (מוקדש למ. דיזנגוף). הטבע והארץ ב (ב): 105-110.
- _____. 1933. מילים אחדות למר וינברג (מעין תשובה לדברי בקורת) הטבע והארץ ב (ו): 292-293.
- _____. 1937. גנים בארצנו. הבנין עתון לאדריכלות ובנין ערים. 2: 34.
- הלמן, ע. 2000. התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הר זהב, צ. 1946. השדה לגן ולנוף א' (2).
- הראובני, א. 1916. הסירה. החקלאי.
- _____. 1928. כפתורי המנורה והתפוחים הכרתיים, מחקרים בשמות צמחי א"י. "לשונונו" א': 49-52, 239-246.
- הרגיל, ג. 1992. ניתוח הסטורי של התפתחות נוף גן הקיבוץ. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקור למדעים. חיפה: הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל.
- הרצל, ב. ז. 1902. אלטנילנד אצל אלבוים-דרור, ד. 1993. המחר של האתמול כך ראשון: האוטופיה הציונית, כך שני: מבחר האוטופיה הציונית. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- וייס, א. אצל שחורי א. 1990. חלום שהפך לכרך, תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה. תל אביב: הוצאת אביבים בע"מ. 24.
- _____. 1957. ראשית של תל אביב, תולדות ייסוד העיר ורשימות יומן. עיינות.
- וינברג, ש. 1927. הגן בשכונת העובדים. קובץ שכונות העובדים, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל. תל אביב: ועדת התרבות. 44-49.
- _____. 1933. גן ציבורי מהו (לבקרת תכניתו של ה' א. הלוי) הטבע והארץ ב' (ה): 238-240.
- _____. 1933. עוד מילה על ענין גן מאיר הטבע והארץ ב' (ז): 370.
- _____. 1939. התערוכה השניה של "החברה העברית לגנות" השדה (יט): 539-540.
- _____. 1943. כינוס היסוד של ארגון הגננים.
- _____. 1943. על הפורמליזמוס בגן. עלון (3).
- _____. 1944. (תרגום) הגן הטבעי. עלון לגן (7).
- _____. 1944. בעית החינוך לטעם בגנות הנוי. עלון לגן (8).
- _____. 1944. גן מאיר בתל אביב לפי "רושם המרחב". עלון לגן (11).
- _____. 1945. (תרגום) קבוצת צמחים לפי קרבתם הטבעית. עלון לגן (15).

- ____. 1945. על תיכון הגן בקיבוץ. השדה לגן ולגף אי (1).
- ____. 1946. על תיכון הגן בקיבוץ. השדה לגן ולגף אי (2).
- ____. 1946. (מעובד) האופי של הסגנון הטבעי בגן. השדה לגן ולגף אי (3).
- ____. 1946. הערות למאמר גן הנוי והשתלנות. השדה לגן ולגף אי (4).
- ____. 1946. (הבלבה"ד) הגן היאפני. השדה לגן ולגף אי (6).
- ____. 1946. שני גנים זעירים. השדה לגן ולגף בי (1).
- ____. 1947. צירוף פרחים בערוגה. השדה לגן ולגף בי (2).
- וינרויב, מ.** 1944. בעיות השכון המאורגן, דו"ח כינוס מיום 27-29 לאפריל. הסתדרות המהנדסים, האדריכלים והמודדים בא"י.
- ויקטור, מ.** 1938. בגן. המעון 1 : 11-12.
- ויס א.** 1946. השדה לגן ולגף אי (4).
- ויץ, י.** 1927. היחידה בשכונות העובדים. קובץ שכונות העובדים, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל. תל אביב: ועדת התרבות. 35-40.
- וסטר, ב. ס.** 1992, ירושלים שלנו קורות המושבה האמריקאית בירושלים 1881-1947 עורך שילר ירושלים: א. אריאל.
- זאב, 1943, תמר והסביונים,** : תל אביב : ספריה לילד-הוצאת עם עובד.
- זאבי, ר.** 1988. עיר במודעות 1900-1935. תל אביב: מוזיאון א"י - תל אביב.
- זארוובסקי, א.** 1911. להרחבת לשוננו. השלח כה' (ב) : 185-187.
- זהבי, א. ג.** 1944. הרקפת בגננו. עלון לגן (8).
- זהרי, 1944. מבוא לגיאובוטניקה של א"י.** מרחביה: ספרית הפועלים.
- זיידנברג ד.** דווח על תערוכת הפרחים באנגליה השדה י"ט 1938 : 82.
- חגיגת הנטיעה בקרית עבודה.** 1937. דבר לילדים ב' (21) : 14-15.
- חורגין, י.** 1985. צרור זכרונות אהבה. גזית לג-לד.
- חיותמן, י.** אצל שחורי א. 1990. חלום שהפך לכרך, תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה. תל אביב: הוצאת אביבים בע"מ. 21.
- חיסין, ח.** 1982. מסע בארץ המובטחת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בייס למדעי היהדות.
- חרובי, נ.** 1927. גנת הירק בשכונת העובדים. קובץ שכונות העובדים, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל. תל אביב: ועדת התרבות. 41-43.
- חשמן ר.** 1984. בצל הדיונות בתוך גנין צ. קרית חיים נסיון באוטופיה עירונית 1933-1983 תל אביב: הוצאת מילוא בע"מ.

- טווין, מ. 1972, מסע תענוגות לארץ הקודש מאנגלית בן נחום, א., תל אביב: בית א. לבינסון 60-59
- טוקר, י. 1985. ת"א בסיפורי אשר ברש, גזית ל"ג (9-12) ל"ד (1-12): 106-105.
- טחורש, א.ס.ג. 1945. ילקוט הצמחים ירושלים: מוסד הרב קוק.
- טל, ע. 2000. (ערכה מאיר-מרייל, ע.) עיר הגנים נורדאו: חלום שלא הוגשם. ארץ של ימים רחוקים, אריאל 143-144 : 162-152
- טשרניחובסקי, ש. 1910. צמחים ופרחים, מכתב גלוי אל ההסתדרות העברית. "השלח" כ"ג: 372-375.
- _____. 1923. שמות הצמחים. שפתנו קובץ ראשון. ירושלים-ברלין: 119-114.
- _____. ? . תל אביב ותל אביב. ידיעות תל אביב יפו חוברת 1-3 השנה העשירית ושתיים.
- _____. 1945. הכף השבורה 1907. שירים. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- י. ז. 1944. פרחים אזרחי הארץ. עלון לגן (9).
- יהושוע, י. 1976. ספרו של הבית הספרדי ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים. ירושלים: הוצאת ראובן מס.
- יוריס, א.ש. 1933. תל אביב תל חנות אצל שביט וביגר 2001. ההיסטוריה של תל אביב משכונות לעיר (1936-1909) תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב. 195.
- ינאית בן צבי, ר. 1972. דרכי ספרתי. ירושלים: קרית ספר.
- יעבץ, ז. 1891. שוט בארץ מתוך: "שוט בארץ" תוספת ל"הארץ" ירושלים 1-36 אצל ברלוביץ, י. 1992. אעברה-נא בארץ, מסעות בארץ ישראל של אנשי העליה הראשונה. ההדיר זאבי, ר. תל אביב: משרד הבטחון ההוצאה לאור. 101-144.
- יפה, ש. ד. 1928. תערוכת הירקות בתל אביב 'השדה' (ח'): 380-379.
- _____. 1929. על התערוכה והיריד הא"י בתרפ"ט 'השדה' (ט'): 423.
- יצחק, 1936. מעשה בגינת חורף ובמיקשה. דבר לילדים א' (11): 13-12.
- יצחק, י. 1937. בגן הירק דבר לילדים ג' (16).
- ישראלי, א. 1946. ממדבר לקרית עבודה. דבר הקריה תל אביב אוקטובר: 66
- כגן, א. 1959. מראות השתיה בשירת ביאליק. עבודת לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- כץ, י. 1984. דיפוזיה של רעיון אורבני: שכונת תלאביב כמודל לתוכניות להקמת פרברים מודאניים בארץ ישראל בסוף העשור הראשון של המאה ועד מלחמת העולם הראשונה. אופקים בגיאוגרפיה 11 : 127-108.
- _____. 1985. "חברת אחוזת בית" 1906-1909: הנחת היסודות להקמתה של תל אביב. קתדרה 33 : 191-161.

- _____. 1997. 'עיר הגנים' - הלכה למעשה, הדוגמה של ארץ ישראל בשלהי השלטון העותומני. בתוך: ספראי, ז., פרידמן, א., שוורץ, י. *חקרי ארץ, עיונים בתולדות ארץ ישראל מוגשים לכבוד פופי יהודה פליקס*. בר אילן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.
- לבונטין ז. ד. 1882.** אצל גורביץ, ז. וארן, ד. 1991. על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים קובץ 4: 23.
- לוי, ש. 1944.** מזיכרונות חיי כרך א, תל אביב: דביר. אצל שטאל א. 1980. *גישות לטבע, לבעלי חיים ולטיולים בחברה המסורתית, המכון להדרכה בשדה, הר גילה: החברה להגנת הטבע.*
- לוינסקי, א. ל. 1882.** מסע לארץ בשנת ת"ת, אצל אלבוים-דרור, 1993. *המחר של האתמול כרך ראשון: האוטופיה הציונית, כרך שני: מבחר האוטופיה הציונית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי. 67.
- לטה, ח. 1944.** כיצד להסתכל בגינה. *עלים לגן* (7).
- לנגה ו. 1944.** (תרגום ש. וינברג) הגן הטבעי. *עלים לגן* (7): 2-3.
- לנדר, פ. 182.** גזית ל"ג: 182.
- לרמן, א. 1944.** הספר לגן בארץ ישראל. *עלון לגן* (11): 8
- מאירוביץ מ. צמחי ארץ הצבי XXXX**
- מטמון אצל שביט, י. וביגר, ג. 2001.** *ההיסטוריה של תל אביב משכונות לעיר (1909-1936)* תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב. 20.
- מטמון, י. ל. 1914-1912.** הצמחים המועילים בא"י. *החקלאי* (א): 58-61, 101-102, 352-355, 385-388. *החקלאי* (ב): 141-145, 17-175.
- מילר, צ. 1943.** על דמות הגן הקיבוצי. *עלון* (2): 1.
- מישורי, א. 2000.** שורו הביטו וראו, איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית. תל אביב: ספרית אופקים, הוצאת עם עובד.
- מליניאק, נ. 1985.** ילדות ב"מעונות עובדים חיי גזית ל"ג (ט-יב) ל"ד (א-יב): 259-263.
- מנדלי עמי ס"ה-ס"ו אצל שטאל 1981: 62**
- מלצר, ש. 1937.** בהפקד עץ. דבר לילדים ב' (9): 4-5.
- מצגר-סמוק, נ. 1994.** בתים מן החול, אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל אביב 1931-1948. תל אביב: משרד הבטחון-ההוצאה לאור.
- מראה מקום: קטלוג התערוכה 1996.** תל אביב: אוניברסיטת תל אביב. הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר.
- מרגולין, י. 1957.** *החינוך לטבע, משנת יהושוע מרגולין*. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- נאור, מ. 1984.** תל אביב בראשיתה, 1909-1934 מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: הוצאת יצחק בן צבי.

- סגל, י.** 1922. הנטיעות ברחובות תל אביב. ידיעות ת"א מנחם-אב תרפ"ב.
- _____. 1937. גנים, לשאלת הגנים בעתון לאדריכלות. הבנין עתון לאדריכלות ובנין ערים. 2 : 31-30.
- _____. 1947. לבעית הגינה בשיכון העממי. השדה לגן ולנוף ב' (4).
- _____. 1947. הרהורים על ביקורת. השדה לגן ולנוף ב' (5-6).
- _____. 1953. ואלה תולדות. קובץ העשור לקיום ארגון הגננים 1943-1953 תל אביב: הוצאת ארגון הגננים בישראל: 59-63.
- סלומון, א.** 1937. הרקפת כוסתנאי לנער (כרך ב' (35) ובגרסה מקוצרת בקובץ "פרחי שדה וניר" (שנה לא ידועה).
- סמילנסקי, ד.** 1981. עיר נולדת. תל אביב: הוצאת משרד הבטחון.
- ספיר, י.** 1911. צמחי אי"י. החינוך (ד-ה).
- ע.כ.** 1938. גינת הרצל בארזה. דבר לילדים ה' (13): 2-4.
- עפרת, ג.** 1993. אהרון הלוי - החלוץ כאמן בתוך: על הארץ, האמנות הארצישראלית: פרקי אבות כרך ב: אדמה. ירושלים: הוצאת ירון גולן.
- ערפלי ב.** 1994. מעין אבטוביאוגרפיה. קובץ ש. טשרניחובסקי, מחקרים ותעודות. ירושלים: מוסד ביאליק
- פיכמן, י.** 1936. פרחי תכלת. מולדת אב-אלול.
- _____. 1938. בגנו של ביאליק מתוך בית ביאליק שנה לפתיחתו, תל אביב: הוצאת בית ביאליק.
- _____. מימי תל אביב האידילית. ידיעות עיריית תל אביב, חוברת היובל.
- פינקלשטיין, י.** 1936. מפעל גנים על שם מאיר דיזנגוף. הבנין במזרח הקרוב 9-10.
- פישקין, א.** 1936. ענן וחנן. דבר לילדים ב' (13): 10-12.
- פלדמן, א.** 1929. הגינה העירונית, הוראות מעשיות לגדול ירקות וצמחי נוי בתנאי העיר. תל אביב: בהוצאת המחבר.
- פלדמן, א.** 1937. הערות אחדות לגב. בלבן. הטבע והארץ ד' (ט): 479.
- פליקס, י.** 1992. טבע וארץ בתנך, פרקים באקולוגיה מקראית. ירושלים: ראובן מס.
- _____. 1994. עצי פרי למיניהם צמחי התני"ך וחז"ל ירושלים: הוצאת מס.
- צ'אפק מצוטט ב" השדה" ט"ז 1935: (54).**
- צביקה, 1945-1944.** "עלון לגנן" (13-14)
- ציזייק, ב.** (עורך) 1938 ואילך. אוצר הצמחים. תל אביב: הנקדן.
- _____. 1930. צמחיאל. תל אביב: הפועל הצעיר.

- ציזיק, ש. 1965. *ברוך בנתיבותיו*. תל אביב: הוצאת ספרית השדה.
- צמח, 1944. *דברי פתיחה בקורס לגננים*. עלון (5-6).
- צעדים ראשונים. 1943. סיכום מתוך כנס הגננים במקווה ישראל.
- צרפתי, ר. 1982. *פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן*, גבעתיים: מסדה
- קאופמן, ל. 1938. דו"ח ומאזן של חברה לשיכון עובדים 1.4.38.
- קאופמן, ל. 1946. *משקי עזר בשכון עירוני בתוך: גינות ומשקי עזר בשיכון*. הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצ"ו תל אביב: ספרית השדה.
- קאופמן, ר. 1942. *בשבילי התכניקה*
- קאלישר, צ. ה. 1863 מכתב לרי יחיאל מיכל זאבלודובסקי, הארכיון הציוני המרכזי A9 /55 אצל קרק, ר. 1989/90. קרקע ורעיון גאולת האדמה בתרבויות מסורתיות ובארץ ישראל בעת החדשה. *אופקים בגיאוגרפיה* 29-28 : 50
- קובץ שכונות העובדים. 1927. ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל תל אביב: ועדת התרבות.
- קוטון, ב. 1946. *מנסיונו בכבילת חולות*. בתוך: *גינות ומשקי עזר בשיכון*. תל אביב: הוצאת ספרית השדה.
- קוטנר, י. 1943. *על אומנות הגן. הכינס הראשון של עובדי גן הנוי מקווה ישראל*.
- _____. 1944. שדרת – נוף. עלון לגן (12).
- קידר, מ. 1998. *התפתחות הנטיעות והגנים בתל אביב 1909-1928*, חיבור לצורך מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים ובתכנון ערים ואזורים חיפה: הטכניון.
- קיפניס, ל. 1937. *העצים והאביב*. *דבר לילדים* ב' (19)
- _____. 1976. *ברוש הרצל אצל מישורי, א. 2000*. שורו הביטו וראו, איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית. תל אביב: ספרית אופקים, הוצאת עם עובד. 259.
- קלויזנר, י. 1923. *פרחים וצמחים, אילנות ופרות*. שפתנו קובץ ראשון.
- קליבנסקי, י. 1927. *לשאלת עבודת הגן בב"יס העממי*. *הד החינוך עיתון לעניי המורים ובתי הספר העבריים בארץ ישראל*. א' (וי) 56-58.
- קצנלסון, ב. 1947. *דרכי לארץ בתוך: חבס, ב. שוחט, א. ספר העליה השניה*. תל אביב: עם עובד.
- קרטל-ליכטיגשטין, ר. 1946. *ישוב בישימון חול*. *דבר הקריה*. תל אביב. אוקטובר: 66-67
- קרק, ר. 1989/90. קרקע ורעיון גאולת האדמה בתרבויות מסורתיות ובארץ ישראל בעת החדשה. *אופקים בגיאוגרפיה* 29-28 : 45-64.
- קרק, ר. *וארון נורדהיים, מ. 1995*. ירושלים וסביבותיה רבעים שכונות וכפרים 1800-1948. ירושלים: אקדמון.

- ראב, א. 1983. הגן שחרב. תל אביב: תרמיל.
- רבאוו-קטינסקי, צ. 1973. בתל אביב על החולות.
- רובינגר, מ. 1936. גן ירקות. בוסתנאי לנוער ג' (7).
- רוזיה יבנין דמותה ומפעלה. 1961. תל אביב: הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצ"ו (א"צ 2945 49 (F)
- רוקח, י. 1937, חוק להגנה על הצומח. ידיעות עיריית תל אביב (6-5) שנה ח' ריבלין, א. 1997. מונחון לספרות. תל אביב: ספרית הפועלים.
- רייזין, א. 1909. בתוך הגן, ציורים ורשימות לבני הנעורים. ביבליותיקה מוריה. בתוך אופק א. (כנס) ח. נ. ביאליק (תרגם ועיבד). 1983. סיפורים לילדים. תל אביב: דביר.
- שביט, ז. 1999, תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העליה הראשונה, בניתה של תרבות עברית בארץ ישראל, בעריכת מ. ליסק, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מוסד ביאליק.
- שביט, י. 1980. תרבות עברית ותרבות בעברית. קתדרה 16.
- _____. 1996, הרובד התרבותי החסר ומילוי: בין 'תרבות עממית רשמית' ל'תרבות עממית לא-רשמית בתרבות העברית הלאומית בארץ ישראל. בתוך: ב"ז קדר (עורך) תרבות עממית. ירושלים: מרכז שז"ר. 346-327.
- שביט, י. וביגר, ג. 2001. ההיסטוריה של תל אביב משכונות לעיר (1909-1936) תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- שוורצמן, י. 1944. הגן והחברה. עלון לגן (10): 2-1
- _____. 1945-1944. (עיבוד) לקראת טכניקה חדישה בגן מאת קריסטופר טונרד. עלון לגן (14-13): 5-4
- שור, י. (שוורצמן) 1953. שלבים מתוך: שור, י. (עורך) קובץ העשור לקיום ארגון הגננים 1953-1943. תל אביב: הוצאת ארגון הגננים בישראל.
- שושני, ס. 1941. ילדים שמרו על הירק בעיר, ידיעות עיריית תל אביב (10-11)
- שחר, נ. 1994. השיר הארץ-ישראלי וקרבן קימת לישראל. ירושלים: המכון לחקר תולדות הקרבן הקימת לישראל.
- שחורי, א. 1990. חלום שהפך לכרך, תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה. תל אביב: הוצאת אביבים בע"מ.
- שטאל, א. 1980. גישות לטבע, לבעלי חיים ולטיולים בחברה המסורתית. הר גילה: המכון להדרכה בשדה, החברה להגנת הטבע.
- _____. 1981. כיצד חינו את האשכנזים לאהוב טבע וטיולים. עיונים בחינוך: 61-76.
- שטולצר, א. 1934. הגינה, העץ ובנין ערים. הבניין במזרח הקרוב (1): 10-9

- שטיינברג, י. 1964. דקלים ערופים מתוך: כל כתבי יעקב שטיינברג. תל אביב: דביר: שייד
- שייד, א. 1973. זיכרונות על המושבות היהודיות ומסעות בא"י ובסוריה 1883-1899. ירושלים: יד צחק בן צבי.
- שכון עובדים. 1941. שכון, חברה לשכונות עובדים בע"מ.
- שלום. ש, 1947. לטו בשבט. השדה לגן ולנוף בי (2).
- שמאלי, א. 1981. סיפורים וציפורים. תל אביב: עם עובד.
- שמידברג, א. 1948. בשבח הקו הישר. השדה לגן ולנוף גי (2).
- שמיר, מ. 1972. פרקי אליק. תל אביב: עם עובד.
- שרון, א. 1937. תכון בתים משותפים. הבנין עתון לאדריכלות ולבנין ערים. אוגוסט: 1-3.
- שרירא, ש. 1979. חצי בית או פרח החול הלבן ושלכם באהבה, אבטיח. בתוך אלמני הקש הצהובים. תל אביב: יחדיו.
- ששר, מ. 1985. עולם הטבע והיהדות. שנה בשנה להלכה, למחשבה ולבעיות יהדות. ירושלים: היכל שלמה.
- תל אביב חרדה לגורל עצים עתיקים. 1933. ידיעות עיריית תל אביב (19): 355.
- תנחום, 1938. גינת נוי. דבר לילדים וי (6).
- תרדיון נ. 1948. פירות חמישה עשר. השדה לגן ולנוף גי (2).

רשימת עיתונים וכתבי עת:

- דבר הקריה - מוקדש לתנועת השיכון ההסתדרותי. 1942-
- דבר הפועלת -
- דבר לילדים - הסתדרות כללית של העובדים בא"י 1936-
- הבנין-עיתון לאדריכלות ולבנין ערים. 1937-1938.
- הבנין במזרח הקרוב. תל אביב. 1934-1937.
- הטבע והארץ - עורך פלדמן א. 1932-
- השדה - הסתדרות הפועלים החקלאיים. עורך יפה, ש. ד. 1921-
- השדה לגן ולנוף - ארגון הגננים בישראל, הסתדרות הפועלים החקלאיים. 1946-
- השדה לנוער-ירחון לחקלאות ולטבע, הסתדרות הפועלים החקלאיים. 1943-
- ידיעות עיריית תל אביב - 1925 ואילך.
- ידיעות תל אביב - 1921-1922.

עלון לגן – ארגון הגננים במשקי העובדים. 1945-1943

בוסתנאי לנוער – תוספת לבוסתנאי. 1937-1934.

Airriess, C.A. & Clawson, 1991. Versailles: A Vietnamese Enclave in New Orleans, Louisiana. *Journal of Cultural Geography* (12): 1-15.

Allen, G. 2000. *Intertextuality*. London and New York: Routledge.

Alexander, C. 1979. *The Timeless Way of Building*. New York: Oxford University Press.

Alexander & al. 1977. *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. New York: Oxford University Press.

Alon-Mozes, T. 1995. *Landscape of Immigrants: The Hmong in Merced, Stockton and Sacramento*, A thesis submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Master of Landscape Architecture in the graduate Division of the university of California at Berkeley.

Barnes, T. J. & Duncan, J. D. 1992. *Writing Worlds, discourse, text & metaphor in the representation of landscape*. London, New York: Routledge.

Braudo, A. 1983. *The Bustan, A Garden of the Past in Today's Landscapes*. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Landscape Architecture University of Oregon, Eugene.

Broadbent, G. Bunt, R. & Jenck C. 1980. *Symbols and Architecture*. Chichester: John Wiley.

Burmil, S. 2000. Issues in the conservation of Gardens in Israel, Ramat Hanadiv as a case study. *Studies in the History of Gardens and designed landscapes*. 20(1)

Butler, F. 1987. Mappus Mundi: The Portuguese Immigrant Garden in California *Places* 4(3): 33-43.

Conan, M. 1999. From Vernacular Gardens to a Social Anthropology of Gardening. In *Perspective on Garden Histories D.O. Coll0quim on the History of Landscape Architecture 21*. Washington D.C.: D. O. Library and Collection.

- Corner, J. A.** 1991. Discourse on Theory 2: Three Tyrannies of Contemporary Theory and the Alternative of Hermeneutics. *Landscape Journal* 10(2).
- Crouch, D. & Ward, C.** 1988. *The Allotment, Its Landscape and Culture*. London: Faber & Faber.
- Daniels, S. & Cosgrove, D.** 1993. Spectacle and Text: Landscape Metaphor in Cultural Geography . In Duncan, J. & Ley, D. (eds.) *Place/ culture/ representation*. London: Routledge.
- De Jong, E.** 1990. For Profit and Ornament: The Function and Meaning of Dutch Garden Art in the Period of William and Mary, 1650-1702. In Hunt, J.D., (ed.) *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*, *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* 12, Washington D.C.: 13-48
- De Michelis, M.** 1991: The Green Revolution: Lebrecht Migge and the Reform of the Garden in Modernist Germany. In Moser, M. Teysot, G. *The Architecture of Western gardens*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press: 409-420.
- Dinsmore, J. E.** 1932-3. *Flora of Syria, Palestine and Sinai*. Beirut: American Press.
- Duncan, J. S.** 1990. *The City as Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duncan, J. & Duncan, N.** 1984. A cultural Analysis of Urban Residential landscape in North America: The case of the Anglophile Elite. In Agnew, J. Mercer, Sopher, D. (eds.) *The City in Cultural Context*. Boston: Allen & Unwin.
- _____. 1988. (Re)reading the Landscape. *Environment & Planning D; Society and Space* 6:117-26.
- Duncan, J. & Ley, D.** 1993. (eds.) *Place/ culture/ representation*. London: Routledge.
- Enis, R.** 1998. The Impact of the "Israelitische Gartenbauschule Ahlem" On Landscape Architecture in Israel. *Gartenkunst* 10(2):311-330.
- Even-Zohar, I.** 1996. The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer. *Target* 9(2): 373-381.
- _____. 1997 (revised) Polysystem Theory. First version *Poetics Today* 1-2:287-310

- Ferradas, C. A.** 1997. From Vegetables Gardens to Flower Gardens: The Symbolic Construction of Social Mobility in Development Project. *Human Organization* 56(4):450-461.
- Forty, A.** 2000. *Words and Buildings, A vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson.
- Foucault, M.** 1997. Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias. In Leach, N. (ed.) *Rethinking Architecture, A reader in cultural theory*. London and New York: Routledge.
- Francis, M. & Hester, R. T.** 1990. *The Meaning of Gardens*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Geddes, P.** 1925. Town Planning Report Jaffa and Tel Aviv.
- Giraud, D.** 1990. Shared backyard gardening. In Francis, M. and Hester, R. (eds.) *The Meaning of Gardens* Cambridge: MIT Press. 166-171.
- Girling, S.L. & Helphand K. I.** 1994. *Yard, Street, Park, The design of Suburban Open Space*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Goody, J.** 1993. *The Culture of Flowers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grampp, C.** 1990. Social Meanings of Residential Gardens. In Francis, M. & Hester, R. T. *The Meaning of Gardens*. Cambridge, London: The MIT Press. 178-183
- Greenstein, D. Hill, M. Saragossi, T.** 1987. *Vadi Ein Siach, The Rebirth of an Oasis*. Haifa: Haifa Municipality.
- Groening, G.** 1992. The Feeling for Landscape- A German Example. *Landscape Research* 17:108-115
- Groening, G. & Wolschke-Bulmahn, J.** 1989. Changes in the Philosophy of Garden Architecture in the 20th Century and their Impact upon the Social and Spatial Environment. *Journal of Garden History* 9(2): 53-70.
- _____. 1987. Politics, Planning, and the Protection of Nature: Political Abuse of Early Ecological Ideas in Germany, 1933-45. *Planning Perspective* 2:127-148
- Heidegger, M.** 1971. Building, Dwelling, Thinking. *Poetry, Language, Thought*, (translated by A. Hofstadter). U.S.A: Harper and Row. 145-161

- Heinze-Greenberg, I.** 1998. "Neues von Migge" Das Selbstversorgerkonzept für Eretz Israel. *Gartenkunst* 1:135-143.
- Helmrich, A L.** 1997. Re-presenting Nature: Ideology, Art, and Science in William Robinson's
- Helphand, K.** (U.D.) *Vernacular gardens* presented at Dumbarton Oaks..
- _____. 1997. Defiant gardens. *Journal of Garden History*. 17(2):101-121.
- _____. Forthcoming. *Dreaming Gardens the Creation of the Israeli Landscape*. Center for American Places.
- Herbert, G. & Sosnovsky, S.** 1986. *The Garden City as a Paradigm: Planning on the Carmel, 1919-1923*. Haifa: Technion – Israel Institute of Technology. Faculty of Architecture and Town Planning. Documentation Unit of Architecture.
- Howett, C.** 1987. Systems, Signs, Sensibilities: Sources for a New Landscape Aesthetics. *Landscape Journal* 6(1):1-12.
- Hunt, J. D.** 2000. *Greater Perfections, The Practice of Garden History*. Philadelphia: University of Pennsylvania press:143-179.
- Hunt, J. D. & Wolschke-Bulmahn, J.** (eds.) 1993. *The vernacular garden, Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, XIV* Washington D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Jackson, J. B.** 1970. *Landscapes: Selected writings of J. B. Jackson*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- _____. 1980. *The necessity for ruins and other topics*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- _____. 1984. *Discovering the vernacular landscape*. New Haven: Yale University Press.
- _____. 1993. The Past and the Present of the Vernacular Garden. In Hunt, J. D. & Wolschke-Bulmahn (eds.) *The vernacular Garden: Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, XIV*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks research Library and Collection. 11-18.
- _____. 1994. Vernacular Gardens. In *A Sense of Place, A Sense of Time*. New Haven: Yale University Press. 121-132.

- Jackson, P.** (ed.) 1989. *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*, London: Unwin Hyman.
- Jellico, G. & Jellico, S.** 1986. *The Oxford Companion to Gardens*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Jorgensen, K.** 1998. Semiotics in Landscape Design, Abstract for the 1998 conference Languages of Landscape Architecture at Lincoln University, New Zealand.
- Kallus, R.** 1997. Patrick Geddes and the evolution of a housing type in Tel-Aviv. *Planning Perspectives* 12: 281-320
- Kaplan, R.** 1973. Some psychological benefits of gardening. *Environment and Behavior* 5: 145-162.
- Kaplan, R. & S.** 1990. Restorative Experience: The Healing Power of Nearby Nature. In Francis, M. & Hester, R. T. (eds.) *The Meaning of Gardens*. Cambridge, London: The MIT Press. 238-243.
- Krampen, M.** 1979. *Meaning in the Urban Environment*. London: Pion.
- Lawrence, D. L. & Low, S. M.** 1990. The Built Environment and Spatial Form. *Annu. Rev. Anthropology* 19: 453-505.
- Lewis, C. A.** 1990. Gardening as Healing Process. In Francis, M. & Hester, R. T. (eds.) *The Meaning of Gardens*. Cambridge, London: The MIT Press. 244-255
- Lewis, P.** 1979. Axioms for Reading the Landscape: Some Guides to the American Scene. In D.W. Meinig (ed.) *Interpretation of Ordinary Landscape*. New York: Oxford University Press: 11-32
- _____. 1993. The Making of Vernacular Taste: The Case of Sunset and Southern Living. In Hunt, J. D., & Wolschke-Bulmahn (eds.) *The vernacular Garden: Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, XIV*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks research Library and Collection. 107-136.
- Ley, D. & Duncan, J.** 1993. Epilogue. In Duncan, J. & Ley, D. (eds.) *Place/ culture/ representation*. London: Routledge.
- Longstaffe-Gowan, T.** 1993. Private Urban Gardening in England, 1700-1830; On the Art of Sinking. In Hunt, J. D. & Wolschke-Bulmahn, J.(eds.) *The vernacular Garden:*

- Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, XIV*, Washington, D.C: Dumbarton Oaks research Library and Collection. 47-76.
- Low, Im.** 1881. *Aramaische lanzennamen*. Leipzig.
- Markus, T. A. & Cameron, D.** 2002. *The Words Between the Spaces, Buildings and Language*. London & New York: Routledge.
- Matless, D.** 1992. An Occasion for Geography: Landscape, Representation, and Foucault's Corpus. *Environment and Planning D: Society and Space*. 10: 41-56.
- Meinig, D.W.** 1979. The Beholding Eye Ten Version of the Same Scene. In *Interpretation of Ordinary Landscape*. New York: Oxford University Press. 33-50.
- Misgav, A.** forthcoming. Conservation of Historic Gardens in Israel. *Landscape Review Journal*.
- Mitchell, W. J. T.** 1986. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, H. L.** 1986. *Space, Text and Gender: An Anthropological Study of the Marakwet of Kenya*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsson, G.** 1992. Lines of Power. In Barnes, T. J. & Duncan, J. D. (eds). *Writing Worlds, discourse, text & metaphor in the representation of landscape*. London, New York: Routledge.
- Potteiger, M. & Purinton, J.** 1998. *Landscape Narratives, Design Practices for Telling Stories*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Pred, A.** 1990. Other Wor(l)ds: Fragmented and Integrated Observations on Gendered Languages, Gendered Spaces and Local Transformations. *Antipode* 22(1): 33-52.
- Preziosi, D.** 1979. *The Semiotics of the Built Environment: An Introduction to Architectonic Analysis*. Bloomington: Indiana Press.
- Pugh, S.** 1988. *Reading Landscape: Country, city, capital*. Manchester: Manchester University press.
- Purcell, N.** 1987. Town in Country and Country in Town. In MacDougall, E.B. (ed.) *Ancient Rome Villa Gardens*, Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture 10, Washington D.C.: 185-203

- Rapoport, A.** 1990 Defining Vernacular Design, in Turan, M. (ed.) *Vernacular Architecture Paradigms of Environmental Response*, Avebury, Aldershot, pp.67-101
- Ravetz, A.** 1985. *The Place of Home, English Domestic Environments, 1914-2000*. London: E & FN Spon.
- Riley, R.** 1981. On the Value of the Vernacular: Some Skeptical Thoughts. In *Cela Forum* 1 (1)
- Roberts, J.** 1996, Researching the Vernacular Garden. *landscape Research* 21 (2).
- Rotenberg, R.** 1995, *Landscape and Power in Vienna*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Rudofsky, B.** 1964. *Architecture without Architects*. London: Academy Editions.
- Samuels, M. S.** 1979. The Biography of Landscape. In Meining, D. W. (ed.) *Interpretation of Ordinary Landscape*. New York: Oxford University Press. 51-58.
- Schnell, I.** 1997. Nature and Environment in the Socialist-Zionist Pioneers' Perceptions: A Sense of Desolation. *Ecumene* 4(1): 69-85
- Spirn, A. W.** 1988. The Poetics of City and Nature: Towards a New Aesthetic for Urban Design. *Landscape Journal* 7(2).
- _____. 1998. *The Language of Landscape*. New Haven and London: Yale University Press.
- Stock, B.** 1993. Reading Community and a Sense of Place in Duncan, J. & Ley, D. (eds.) *Place/ Culture/ Representation*. London: Routledge. 314-328.
- Tal, E.** 1995. The Garden City Idea as Adopted by the Zionist Establishment in Fiedler, J. (ed.), *Social Utopias of the Twenties, Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Men*. Wuppertal: Muller + Busmann Press: 64-71.
- Van Dyke, H. 1908. *Out of Doors in The Holy Land, Impressions of Travel in Body and Spirit*
- Tristram, H. B.** 1884. *The Fauna and Flora of Palestine*. London: Palestine Exploration Fund.

Wahmann, B. 1991. Allotments and Schrebergarten in Germany in Moser, M. Teysot, G. *The Architecture of Western gardens*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press: 451-452

Walker, P. & Simo, M. 1994. *Invisible Gardens; The Search for Modernism in the American Landscape*. Cambridge, London: The MIT Press.

Westmacott, R. 1992. *African-American gardens and yards in the rural south*, Knoxville: University of Tennessee Press.

Wolschke-Bulmahn, J. 1992. From the War-Garden to the Victory Garden: Political Aspects of Garden Culture in the United States during WW1, in *Landscape Journal* Vol. 11 (1): 51-57.

Zborowski, M., & Herzog, E. 1952. *Life is with People The Jewish Little-Town of Eastern Europe*. New York: International Universities Press, INC

Zelinsky, W. 1973. *The Cultural Geography of the United States*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

-מקורות ארכיוניים

ארכיון העבודה והחלוץ מכון לבון-אעמ"ל

אעמ"ל תיק 4-333-3-28 תחרויות לבנית המעונות.

אעמ"ל תיק 4-333-2-1043 תחרויות לבנית המעונות

אעמ"ל תיק מעונות 3323 מכתב ששלח אריה שרון אל העירייה ב-27.9.34 בענין הכביסה בחצר.

אעמ"ל תיק 4-333-2-881 מסמכי חוזה של גן מעונות ח.

אעמ"ל תיק 4-334-1-9 מעונות ה-1 28.7.42 מכתב בענין שמירה על הנקיון.

ארכיון בית ביאליק

י. סגל, חשבון מיום 14.1.26

י. סגל תכניות הגן

י. מינור חזיתות הבית תרשים מוקדם

תמונות שצולמו בגן לפני בניית בית מאניה ביאליק.

ארכיון היסטורי עירית חולון- אה"ח

- אה"ח דוחות ועדת גננות לנים 1937-1938.
- אה"ח תיק 56 א' חיבור אודות קרית עבודה.
- אה"ח אלבום תמונות של דר' אליעזר מנסבך.

ארכיון עירית תל אביב- אעת"א

- אעת"א תיק 13-1 מיכל 518 כ"כ טבת תרע"ד פרוטוקול ועדת הגננות.
- אעת"א תיק 11-2 מיכל 529 1922 דוח ועדת גננות.
- אעת"א תיק 11-2 מיכל 529 בקשה מהתושבים לנטוע.
- אעת"א תיק 11-2, 28.12.22, רשימת הוצאות של גינת אוסישקין מוגשת ע"י י. סגל.
- אעת"א תיק 3-99-2 27.8.25 מכתב ראש העירייה מר דזנגוף.
- אעת"א תיק 1-72 מיכל 513-1 מכתב מטעם מארגני חג הפרחים במחאה על ביטולו.
- אעת"א תיק 2-92 ד- מיכל 550 יולי 1921. ועדת נטיעות עירונית.
- אעת"א תיק 1-99-3 ועדת גננות לאחר מלה"ע הראשונה.
- (אעת"א תיק 2-99-8 8.12.24 מכתב בענין הגן הבוטני.
- אעת"א תיק (1) 3-99 ועדת גננות כ"ד תשרי תרפ"ה.
- אעת"א תיק (2) 3-99 מכתב מיום 18.1.25 בקשה לקבל עצים מהשלטון הבריטי.
- אעת"א (2) 3-99 דוח נטיעות עצים ליום 18.1.1925.
- אעת"א תיק א 100-3 פקודת היערות.
- אעת"א תיק א 100-3 22.5.25 מכתב המפקח על החקלאות והייעור.
- אעת"א תיק ב 100-3 21.12.25 גיזום ע"ח בעלי הבית.
- אעת"א תיק ב 100-3 30.12.25 מכתב של משל איסור עקירה.
- אעת"א תיק ב 100-3 מיכל 572 המכיל התכתבות בין 1924-1926 בנושא עצים בחצרות תל אביב.
- אעת"א תיק 116-1, כ"ח חשוון התרע"ד צמחיה במגרשי חברה חדשה.
- (אעת"א תיק 1-216 חטיבה 522 מכתב מיום ז בשבט תרפ. בקשת סיוע מהעירייה לחג הפרחים.
- אעת"א תיק א 123-3 25.7.25, דוח ישיבת ועדת גננות.
- אעת"א תיק א 123-3 27.7.25, מכתב לעו"ד דונקלבלום בדבר חוק עזר לחובת נטיעה.
- אעת"א תל אביב תיק 1-155 מיכל 518 חגיגות חג הפרחים.
- אעת"א תיק א 156-3 ועד אגודה לשיפור תל אביב.

- אעת"א תיק 1-518-13 ועדת גננות, הגן העירוני.
- אעת"א תיק 4-1053 7.9.28 לוח מחירים עבור המים.
- אעת"א תיק 4-1053 24.5.29 מכתב של עו"ד גורדיסקי לראש העירייה בענין תשלומי מים.
- אעת"א תיק 4-1053 10.2.30 הועד הפועל של העירייה מבקש פטור על מים כפרס.
- אעת"א ב' 4-2464 17.6.42 מכתב מעורך דין העיר לראש העירייה בדבר אי תקפות ההנחיות לנטיעה.
- אעת"א תיק ג' 2644 – 4 מכתב מזכיר ארגון הגננים והסביבה- י. סגל לראש עיריית תל אביב בבקשת תמיכה בתערוכת גינון
- אעת"א תיק א' 4-2644 4.7.26 פניה למורי בתי הספר.
- אעת"א תיק 4-2645 12.7.37 בקשה מהעירייה לסיוע בגני המעונות.
- אעת"א תיק ב' 4-2645 22.5.38 מכתב לוועדת הגננות בעירייה.
- אעת"א תיק 2645 מיכל 1145 מסמך 528 התאחדות עולי הונגריה מבקשת לשכור עבור חבריה חלקה לגידול ירקות.
- אעת"א תיק 2645 מיכל 1145 מכתבים מיום 11.10.38, מסמך 391 וכן מכתב מיום 21.9.39 גני מלחמה.
- אעת"א תיק ג' 4-2645 23.4.39 בקשה מהעירייה לסייע בתערוכה של החברה העברית לגננות.
- אעת"א 4-2645 17.10.39 גני מלחמה.
- אעת"א 4-2645 28.5.40 הודעה לתושבי רחובות מסוימים בעיר עליהם לטעת עצים, להתקין מגינים ומסגרות בטון.
- אעת"א 4-2645 דוח של אגודת חובבי עצים וצמחים בתל אביב עד 9.9.40.
- אעת"א 4-2646 2 ינואר 42 ס. שושני לרוקח בענין גינות מלחמה ולולים.
- אעת"א תיק ב' 4-2646 17.6.42 מכתב מעורך דין העיר לראש העירייה בדבר אי תקפות הנחיות נטיעה
- אעת"א תיק א' 4-2657 מסמך כוונות העבודה בגינות בתי הספר לקראת שנת תרפ"ז.
- אעת"א א' תיק 4-2657 10.12.29 העברת זבל ע"י העירייה לגינות בתי הספר.
- (אעת"א תיק א' 4-2657, 20.12.29 דו"ח ויצו על גננות בתי הספר.
- אעת"א תיק א' 4-2657 4.2.29 מכתב דיזנגוף להנהלה הציונית בענין עבודת הגן.
- אעת"א תיק ב' 4-2657 12.11.33 משל אודות גינות בתי הספר.
- (אעת"א תיק ב' 4-2657 27.6.34 תכנית הראובני לגינת צינה דיזנגוף.
- אעת"א תיק ב' 4-2657 12.7.34 ויצו לעיריית תל אביב על מפעל גינות בתי הספר.
- אעת"א תיק ב' 4-2657 18.10.34 הזמנת שתילים ממשלתל משק פועלות לטו בשבט.

אעת"א תיק ב' 4-2657 מכתב של בלבן על ערכה של גינת בית הספר העירוני.

אעת"א תיק ב' 4-2657 11.7.43 מכתב וילנסקי (ויצ"ו) על מפעל הגינות.

אעת"א תיק 4-2674 27.1.30 הודעה לעיתונות על הקמת ועד לשיפור תל אביב.

אעת"א תיק א' 4-2689 1927 תיאור גן הנביאים ורז"ל ע"י הראובני.

אעת"א תיק א' 4-2689 ג' דחהמ"ס תרפ"ח, באליק ממליץ על גנו של הראובני.

אעת"א תיק 2853 4.3.28, מתכונת חדשה לחוק עזר לנטיעות.

אעת"א תיק 2853 11.1.27, הסתייגות הבריטים מההצעה לחוק הנטיעות.

אעת"א תיק 2853 12.5.26, פניה לסגן נציב המחוז הבריטי הצעה ראשונית לחוק עזר הגנה על נטיעות.

אעת"א תיק 2853, מודעה עירונית מס 15: חוק עוזר 29 הגנה על צמחים בשטח עיריית תל אביב.

נספח 1: ירקות ופרחים בגינות בתי הספר וגני הילדים (גיהר 1938)

Appendix 1: Vegetables and flowers for school gardens

4	3	2	1	הצמח	4	3	2	1	הצמח
				<u>אביב קיץ</u>					<u>סתיו-חורף</u>
50	60	20	-	עגבניות	60	60	20	2-1.5	כרובית
50	60	40	-	חצילים	60	60	20	2-1.5	כרוב
40	40	20	-	פלפל	25	25	12	1	חסה
30	40	20	12-8	תי"א אדמה	20	25	12	2-1.5	כולרבי
30	40	20	3-2	בוטנים	2	15	5	2	צנונית
6	30	15	3-2	שעועית	15	25	15	3-2	סלק
50	60	40	4-3	קשואים	10	25	12	2	צנון
30	100	40	2.5-2	מלפפונים	5	20	10	2.5-2	גזר
50	60	20	-	תרד	5	20	10	5	חטה
30	40	20	-	במיה	5	20	10	1.5	פשתה
20	40	20	5-3	תירס	25	30	15	2	פרג
25	40	20	4-3	חמוניות	5	20	10	3-2	בצל
40	45	20		חמניה	20	50	15	5-4	פול
40	40	20		מרווח	6	25	12	4-2	אפונה
40	40	20		צפורן	25	25	12		תות גינה
35	40	20		לוע האריה					צמחי בר
25	15	15		קליאופסיס	40	40	20		צפורן
20	20	15		דגניה	35	40	20		לוע הארי
30	30	15		ברך הגמל	35	40	20		מנטור
30	35	20		ציניה	30	30	15		דרבן הפרש
25	25	15		כוכבית	25	25	15		אישולציה
25	25	15		שלהביה	30	30	20		צפרני חתול
25	25	15		ואבנה	40	40	20		דימורפטקה
15	15	10		רגלה	25	25	15		שלהבית
25	25	15		פרחי נוצה	25	25	15		ורבנה
					15	15	10		לובליה
					15	20	15		אמנון ותמר
					10	10	10		סלסלי כסף
					20	20	15		סגליות
					20		30		אפונה ריחנית

1=עומק הזריעה

2=מרחק משפת הערוגה

3=מרחק בין השורות

4=מרחק בתוך השורות

נספח 2: השוואת גודלים והרכבם של משקי העדר (קובץ שכוונות עובדים 1946)

Appendix 2: The Small family farm: Size and characteristics

המודל	השנה והמיקום	המטרות	הגודל המומלץ	מרכיבי המשק	הערות
יוסף ויץ על פי קובץ שכוונות עובדים	שכונת עובדים	יצירת עוזה הגייני לעובד	מתוך סוג הגידולים והזמן המוקדש כ 1300 מ"ר	פירות: 5 תפוחי זהב, לימון, 25 בנות, 50 פגנים. ירקות: 400 מ"ר	עבודת הגינה בעיקר על ידי בני הבית - החישוב מבוסס על ירקות לכל השנה, פרי אחד לכל השנה ושנים נוספים לקיץ ולחורף. עבודה ממוצעת של 1 שעה ביום.
שכוונות עובדים	השפלה	הקיום על ידי אספקת ירקות ומיררות למשק הביתי.	מ"ר	פרחים ועצי נוי 70 מ"ר רצוי 25 עופות	
עובדים	קשר עם הטבע		1600 מ"ר	פירות: 6 משמשים, 10 תפוחים, 80 פגנים, 2 זיתים ו 2 אגוזים, ירקות: 200-250 מ"ר פרחים ועצי נוי 70 מ"ר רצוי 25 עופות	עבודת הגינה בעיקר על ידי בני הבית ושליש העבודה על ידי עקרת הבית. תנאים הכרחיים: אדמה מגודרת ונקיה מגבלית, השקיה מסודרת, הדרכה מקצועית ואירגון מניירת ערף התוצרת.
נתן חרובי על פי קובץ שכוונות עובדים	חשרון ושפת הים	-יצירת גינת ירק להספקת התוצרת המשפחתית ולמכירה	2.5 דונם מהם 0.5 דונם לחצר, בית, רפת ולול והשאר לגן ירק	מטע בנות, נפגים ועצי פרי במרחקים גדולים ביניהם גדלים ירקות: 500- עופות	
ש. וינברג	ש. עיפ קובץ	עם גן נוי ציבורי ל-1000 משפחות בן 8-10 דונם, 600 מ"ר	ללא גן ציבורי 750 מ"ר	250 מ"ר ירקות 200 מ"ר פירות 150 מ"ר לנוי 300 מ"ר ירקות 250 מ"ר פירות 200 מ"ר לנוי	

**Text, Culture and Meaning
of the Hebrew Vernacular
Garden in the Land of Israel:
Tel Aviv and its Surroundings as a
Case Study**

Tal Alon-Mozes

**Text, Culture and Meaning
of The Hebrew Vernacular Garden
in The Land of Israel:
Tel Aviv and its Surroundings as a Case
Study**

Research Thesis

Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
For the Degree of Doctor of Philosophy

Tal Alon-Mozes

Submitted to the senate of
The Technion - Israel Institute of Technology

Av 5762

Haifa

July 2002

This research thesis was done under the supervision of Professor Shaul Amir, the Joseph Meyerhoff chair in urban and regional planning, in the Faculty of Architecture and Town Planning, in the program of Environmental Studies.

Acknowledgements

I deeply thank Professor Shaul Amir for the trust he had in me and for his supportive guidance through my journey.

I would like to thank the Graduate School of the Technion for the generous support of my studies.

Thanks to Miriam and Aaron Gutwirth Fellowship for their grant.

My gratitude to the Reisman Family Fellowship for their support of my research.

I give my thanks to the "Consecration of Shlomo Balaban and Fannie Balaban-Glass" fund for their generous support.

This research was supported by the Fund for the Promotion of Research at the Technion.

Thanks for Professor Ruth Enis who let me use her archive and shared with me her rich knowledge.

Many thanks to the librarians of Tel Aviv municipality archive and especially for Neli.

Thanks to the librarians of Holon municipality archive, the educational archive at T.A. University, the Central Zionist archive and Lavon archive.

Special thanks for my dear family: Yizhar, Shir, Tamar, Ayelet and Omri who encouraged me, and finally to my parents Shula and Oded who were very helpful as always.

Table of Content

Abstract.....	1
PART A. PREFACE.....	3
Chapter 1: Background, objectives and expected contribution.....	3
1.1 Introduction.....	3
1.2 Research Objective	4
1.3 Definition of research discipline.....	5
1.4 Research importance and expected contributions.....	5
1.5 The structure of the work.....	6
PART B. THEORETICAL BACKGROUND.....	9
Chapter 2: The Vernacular Garden.....	9
2.1 Introduction.....	9
2.2 The vernacular garden as a research field.....	9
2.3 The development of the vernacular garden in the west.....	10
2.3.1 The vernacular garden since the mid 19 th century	12
2.3.2 Main themes in western garden design in the beginning of the 20 th century.....	14
2.3.3 "Garden city" and the vernacular garden.....	16
2.4 The garden's significance	17
2.4.1 Garden, gardening and immigrants.....	19
2.5 The vernacular garden description methodology.....	19
2.5.1 Residential yard's topology	19
2.6 The Hebrew garden as a vernacular garden.....	23
2.6.1 The research of the vernacular Hebrew garden	24
Chapter 3: The landscape as a text: theoretical aspects.....	25
3.1 Introduction.....	25
3.2 Landscape reading	25
3.3 Landscape as text, language and narrative.....	27
3.3.1 Landscape as text.....	27
3.3.2 Landscape as language.....	28
3.3.3 Landscape as narrative.....	29
3.4 Landscape as a text, basic terms	30

Table of Content (cont.)

3.4.1 The frame: The story realm, Context Inter-text and Discourse	30
3.4.1.1 The story realm.....	30
3.4.1.2 Context.....	30
3.4.1.3 Inter-text	31
3.4.1.4 Discourse	31
3.4.2 The rhetoric of the landscape.....	32
3.4.2.1 Emphasis.....	33
3.4.2.2 Climax and anti-climax	33
3.4.2.3 Anomaly	33
3.4.2.4 Metaphor.....	34
3.4.3 Paradox and irony	35
3.5 The landscape's writers.....	35
3.6 Summary: The Hebrew vernacular garden as a text.	35
3.7 From text to repertoire	36
3.7.1 The repertoire concept according to the socio-semiotic theory	36
3.7.2 Summary: the vernacular Hebrew garden repertoire, and the socio-semiotic theory's contribution.....	37
Chapter 4: Hermeneutic model for representing the vernacular Hebrew garden as a text.....	39
4.1 Introduction, the general approach: reading and representing the landscape	39
4.2 The research approach	40
4.2.1 Research approach expansion.....	41
4.3 Hermeneutic model for the Hebrew garden as a text.....	42
4.3.1 The inter-textual field of reference and its content.....	42
4.3.2 The extra-textual field of reference and its content	43
4.3.3 The repertoire.....	43
4.3.4 The rhetoric.....	44
4.3.5 The text	44
4.4 The advantages of the proposed model for the vernacular garden interpretation	44
4.5 The research assignments	45
4.6 Information sources	45

Table of Content (cont.)

PART C. THE INTERT-EXTUAL FIELD OF REFERENCES: CONTEXT AND INTERTEXT IN THE HEBREW VERNACULAR GARDEN'S CREATION	47
Chapter 5: Judaism, Zionism and the environment	47
5.1 Judaism and the environment: the Jewish attitude toward nature and the environment ..	48
5.2 The images of the land of Israel among the Jews in the Diaspora	51
5.2.1 The images of the land of Israel in the Utopian Jewish literature.....	52
5.2.2 The images of the land of Israel in the Geographic Jewish literature.....	53
5.3 Zionist ideology and its attitude to nature, landscape and humans.....	54
5.3.1 The desolate land myth.....	54
5.3.2 The myth of taming the wilderness and the biblical land vision	55
5.3.3 The return to nature myth	57
5.3.4 Vegetation and myth.....	57
5.4 Summary: The Hebrew vernacular garden, Judaism, Zionism and the environment	59
Chapter 6: Garden and home garden as components of the Hebrew culture in the land of Israel	63
6.1 The garden and the language – “the discursive field”.....	63
6.1.1 The Hebrew vernacular garden and the Hebrew language	66
6.2 The garden in literature.....	66
6.2.1 Gardens, home gardens and vegetation in children’s literature	66
6.2.2 Summery: the significance of the garden and its vegetation in children’s literature ..	69
6.2.3 The garden in literature.....	72
6.2.4 Summery: the significance of the garden and its vegetation in literature.....	78
6.3 The garden as a holiday, the renewal of the garden holidays: Tu-Bishvat and Shavuot (Festival of the Weeks).....	79
6.3.1 Tu-Bishvat	79
6.3.2 Shavuot-the flowers’ holiday.....	82
6.4 The new Hebrew culture and the vernacular garden.....	84
6.5 Creating the professional community	84
6.5.1 Professional literature	86
6.5.2 The professional community and the creation of the vernacular garden culture	89
6.6 The professional discourse.....	90
6.6.1 The garden in the land of Israel: a Hebrew garden or a Western garden.....	90
6.6.2 The garden in the land of Israel: art or craft	92
6.6.2.1 The beginning of a discourse on garden art in Israel.....	93

Table of Content (cont.)

6.6.2.2 The discourse through the forties (" <i>Gardner's Bulletin</i> ", " <i>The Field for the Garden and the Landscape</i> " and more)	93
6.6.2.3 Garden art in Israel and modern garden art	96
6.6.3 The gardener's status	97
6.6.4 Main professional criticism	98
6.6.5 The vernacular garden and the professional discourse about the garden.....	98
6.7 Garden art and architecture	99
6.7.1 The garden city concept in the land of Israel.....	101
6.7.2 The vernacular garden and the architectural design	103
6.8 Summary, the Hebrew vernacular garden and the new Hebrew culture.....	103
Chapter 7: Precedents, gardens in Israel before and at the beginning of the Zionist settlement.....	105
7.1 Palestinian gardens.....	105
7.1.1 Repertoire of the orchard garden	107
7.2 Gardens at the Baron's settlements	107
7.2.1 Repertoire of the Baron's gardens	110
7.3 The botanical garden in Mikve Israel	110
7.3.1 Repertoire of Mikve Israel garden	112
7.4 The Kibbutz garden.....	112
7.4.1 Repertoire of the Kibbutz garden (the private garden)	114
7.4.2 The Kibbutz garden's contribution to the garden culture	114
7.5 Further precedents.....	114
7.6 Gardening precedents and the Hebrew vernacular garden.....	119
PART D. TEL AVIV AS A CASE STUDY.....	121
Chapter 8: The inter-textual field of references: The activity of the municipal establishment in Tel Aviv in an attempt to promote the vernacular garden project	121
8.1 Introduction: the city of Tel Aviv and the culture of the vernacular garden.....	121
8.2 The vision	122
8.3 Planning	123
8.3.1 Early plans for Ahuzat Bait	123
8.3.2 Geddes plan	124
8.3.2.1 Geddes plan as a text	126
8.4 Rules and ordinances	127

Table of Content (cont.)

8.4.1 Construction rules and ordinances for Ahuzat Bait	127
8.4.2 The law of tree planting	127
8.4.2.1 The rhetoric of the law for tree protection	128
8.4.2.2 The municipality act in preventing trees' uprooting, and in substitute planting	129
8.4.3 Regulations referring to water and the water ordinance	129
8.4.4 Summary: the Tel Aviv vernacular garden in plans and regulations	131
8.5 Propaganda for the creation of gardens in Tel Aviv	131
8.5.1 Banners	131
8.5.1.1 The rhetoric of the municipal banners	133
8.5.2 The battle for the ancient Eucalyptus and Sycamore trees	134
8.5.2.1 The rhetoric of the discussion	136
8.5.3 Exhibitions	137
8.5.4 Celebrations: Tu Bishvat and Shavuot-the flowers' holiday	138
8.5.4.1 Tu Bishvat	139
8.5.4.2 Shavuot- the flowers' holiday	140
8.5.5 Summery: the Hebrew vernacular garden and the propaganda	141
8.6 Culture agents - public establishments	142
8.6.1 The municipal gardening committee and its contribution to the creation of vernacular gardens	142
8.6.2 The 'trees and plants lovers' association in Tel Aviv	143
8.6.3 Public associations who have contributed to the vernacular garden project	144
8.6.3.1 The gardeners' union in Tel Aviv and its surroundings	144
8.6.3.2 The Hebrew society of gardening	145
8.6.3.3 Associations for the improvement of Tel Aviv	145
8.6.3.4 'The tree people of Israel'	146
8.6.4 WIZO	146
8.6.5 Summary: the Hebrew vernacular garden and the contribution of the public establishments	148
8.7 Culture agents – public figures who have contributed to the gardening project of Tel Aviv	149
8.7.1 Haim Nahman Bialik	149
8.7.2 Yechiel Segal	150
8.7.3 Yehoshua Margolin	151
8.7.4 Meir Dizengoff	152
8.7.5 Further initiatives	153
8.7.6 Summary: the vernacular garden and the contribution of the culture agents	154

Table of Content (cont.)

8.8 Design and founding of city boulevards and gardens and their effect on the vernacular gardens	154
8.8.1 Rothchild boulevard.....	155
8.8.1.1 The repertoire of the boulevard	155
8.8.2 The Nahalat Benjamin garden	156
8.8.3 The Meir garden	156
8.8.3.1 Aharon Halevi's design of Meir garden as a text	160
8.8.4 Plans for didactic gardens in Tel Aviv.....	161
8.8.4.1 The Botanical garden.....	162
8.8.4.2 The Prophets garden	162
8.8.4.3 The Prophets garden as a text.....	164
8.8.4.4 The repertoire of the Prophets garden	164
8.8.5 The contribution of the gardens of Tel Aviv to the development of the vernacular garden culture.....	166
8.9 The downfall of the vernacular garden concept in Tel Aviv	167
8.10 Summary: the vernacular garden and the municipal establishment of Tel Aviv	168

Chapter 9: The extra-textual field of reference: private gardens in Tel Aviv

1909-1936	171
9.1 First gardens in Ahuzat Bait.....	171
9.1.1 The gardens.....	172
9.1.2 Function and meaning in the gardens of Ahuzat Bait.....	174
9.1.3 Rhetoric in the gardens of Ahuzat Bait.....	175
9.1.4 The repertoire of Ahuzat Bait gardens	176
9.1.5 The gardens of Ahuzat Bait and their contribution to the vernacular garden culture	177
9.2 Bialik's garden as a representative of well to do household gardens in the twenties	177
9.2.1 The garden	180
9.2.2 Bialik's garden as a text.....	180
9.2.3 Rhetoric in Bialik's garden.....	183
9.2.4 The repertoire of Bialik's garden.....	183
9.2.5 Parallel gardens in Tel Aviv	184
9.2.6 Bialik's garden and its contribution to the Hebrew vernacular garden culture.....	184
9.3 School gardens	185
9.3.1 The vision	185
9.3.2 The accomplishment.....	186
9.3.3 The significance of the school gardens project.....	188

Table of Content (cont.)

9.3.4 The repertoire of the school gardens.....	189
9.3.5 The contribution of the school gardens project to the creation of the Hebrew vernacular garden culture.....	189
9.4 The gardens of the multi story-houses in Tel Aviv during the thirties	190
9.4.1 Gardens of the multi story-houses in the thirties	191
9.4.2 Functions and meanings in the multi story-houses' gardens	195
9.4.3 The repertoire of the multi story-houses' gardens in the thirties	195
9.4.4 The contribution of the gardens of the multi story-houses to the vernacular garden culture	195
9.5 The urban housing project and its gardens.....	196
9.5.1 The urban settlement concept and workers' housing.....	196
9.5.2 Workers' housing - Meont Ovdim.....	198
9.5.3 Meont Ovdim's gardens.....	198
9.5.4 Function and meaning in Meont Ovdims's gardens	208
9.5.5 The repertoire of Meont Ovdim's gardens.....	209
9.5.6 The contribution of Meont Ovdim's gardens to the creation of the vernacular garden culture	209
9.6 The 'home farm'	209
9.6.1 The size of the "unit" in the workers housing.....	211
9.6.2 The ornamental garden	211
9.6.3 Kiryat Avoda	212
9.6.4 Gardening project in Kiryat Avoda	213
9.6.5 The gardens of Kiryat Avoda.....	216
9.6.6 The gardens of Kiryat Avoda compared to other workers housing's gardens	220
9.6.7 The gardens of Kiryat Avoda as a text	220
9.6.7.1 The battle between the wilderness and the cultivated land.....	220
9.6.7.2 Capturing the land as an erotic conquest	221
9.6.7.3 Motherhood	222
9.6.7.4 Settling down.....	222
9.6.8 The repertoire of Kiryat Avoda's gardens	224
9.6.9 The contribution of Kiryat Avoda's gardens to the creation of the vernacular garden culture	224
9.7 Urban villas in Tel Aviv and its surrounding during the thirties	227
9.7.1 Gardens of big urban villas.....	228
9.7.2 Gardens of small urban villas	230
9.7.3 The repertoire of the villas' gardens	232

Table of Content (cont.)

9.7.4 The contribution of the villas' gardens to the creation of the vernacular garden culture	232
9.8 War gardens	233
9.8.1 The vision	233
9.8.2 The accomplishment	234
9.8.3 The repertoire of war gardens	235
9.8.4 The contribution of war gardens project to the creation of the vernacular garden culture	235
9.9 Summery: the gardens of Tel Aviv and the Hebrew vernacular garden culture	236
Chapter 10: Summary, discussion and conclusions	243
10.1 Introduction	243
10.2 Summary and discussion of the findings	244
10.2.1 Unique vernacular gardens in the land of Israel and in Tel Aviv in particular	244
10.2.2 The origins of the Hebrew vernacular garden	247
10.2.2.1 The contribution of Judaism to the creation of the Hebrew vernacular garden	247
10.2.2.2 The contribution of the Zionist ideology to the creation of the Hebrew vernacular garden	247
10.2.2.3 The contribution of agriculture to the creation of the Hebrew vernacular garden	250
10.2.2.4 The contribution of the local precedents to the creation of the Hebrew vernacular garden	251
10.2.2.5 The contribution of western design models to the creation of the Hebrew vernacular garden	252
10.2.2.6 The contribution of the professional community and its discourse, to the creation of the Hebrew vernacular garden	253
10.2.3 The Hebrew vernacular garden in Tel Aviv	254
10.2.3.1 The repertoire of the gardens	254
10.2.3.2 The influence of the municipal establishment in Tel Aviv on the Hebrew vernacular garden	257
10.2.4 The Hebrew vernacular garden as a culture	258
10.2.4.1 The relationship between the Hebrew vernacular garden culture and other culture formations	260
10.2.5 The significance of the Hebrew vernacular garden	261
10.2.5.1 The significance of the Hebrew vernacular garden for its owners and their family	261
10.2.5.2 The significance of the Hebrew vernacular garden for the community	262

Table of Content (cont.)

10.2.5.3 The significance of the Hebrew vernacular garden for the society	263
10.3 Summary and discussion of the research method	263
10.3.1 Evaluation of the model	265
10.4 Contribution of the research.....	266
10.4.1 Contribution of the research in the field of the creation of the vernacular garden culture	266
10.4.2 Contribution of the research in developing a research method.....	268
10.5 Further directions for future research.....	268
10.6 Done, yet not complete	269
REFERENCES	270
APPENDIX.....	293

List of Figures

Fig 1: Allotments colony in Berlin	15
Fig 2: Garden city by E. Howard.....	16
Fig 3: "Mizrach", the 20s.....	51
Fig 4: Levinsky's book cover	52
Fig 5: Ruth in a poster from 1917	55
Fig 6: "Mizrach" calander, beginning of the 20s.....	55
Fig 7: Poster for the movie "Terre Promise" 1935	57
Fig 8: A cover for a children story.....	57
Fig 9: The land of Israel in Raban's poster 1929.....	59
Fig 10: Megidovitch, the Tel Aviv town Architect in his garden.....	61
Fig 11: Tamar and the Savionim	67
Fig 12: Tamar and the Savionim	67
Fig 13: Guttman, The First Garden.....	70
Fig 14: Zorfati, A chapter in my father's life, the Garden	73
Fig 15: Zorfati, A chapter in my father's life, the Garden	73
Fig 16: Zorfati, A Chapter in my father's life, the Garden.....	74
Fig 17: "Special flowers in the KKL fields"	79
Fig 18: The Twins.....	80
Fig 19: Plants Treasure by Tzizik.....	87
Fig 20: The "Bulletin for the Gardener"	88

Fig 21: A temple gate by Tzizik	91
Fig 22: Two schemes for small gardens	96
Fig 23: The Garden City according to the circle group Warsaw	101
Fig 24: Nordau Scheme by Berwald.	102
Fig 25: Vadi Ein Siach	105
Fig 26: Vadi Ein Siach Garden Plan	106
Fig 27: Metula, main street plan and photo	108
Fig 28: Zichron Yaacov	109
Fig 29: Botanical Garden of Mikve Israel	111
Fig 30: Advertisement for Mikve Israel nursery	112
Fig 31: Beginning of the Kibbutz Garden	113
Fig 32: The German Colony in Haifa	115
Fig 33: The German Colony in Haifa by Bauernfeind	115
Fig 34: Gat Shamna Garden.....	116
Fig 35: Etablissement St. Pierre de Sion, Jerusalem.....	116
Fig 36: The municipal Garden, Jerusalem by Ashbee	118
Fig 37: Ahuzat Bait according to Stasiani bird's view	123
Fig 38: Home Block for Tel Aviv	125
Fig 39: A Municipal Call for Planting	132
Fig 40: Hagag tree	135
Fig 41: Hagag tree in Guttman's story.....	135
Fig 42: Y. Nitzan, the 1929 Exhibition	138
Fig 43: First Tu Bishvat in Tel Aviv.....	139
Fig 44: Trees and Flowers Ball on Tu Bishvat.....	140
Fig 45: Wizo instructors in the gardens.....	147
Fig 46: Rotchild Boulevard 1914	155
Fig 47: Nahalat Benjamin Garden by Y. Segal	156
Fig 48: Meir Garden by A. Halevi.....	157
Fig 49: Meir Garden by Y. Segal	157
Fig 50: Meir Garden as constructed	158
Fig 51: The garden of the Prophets.....	162
Fig 52: A Typical House in Tel Aviv.....	171
Fig 53: Buildings along Herzl's st.....	172
Fig 54: House layout of Ahuzat Bait	172
Fig 55: House on Yehuda Halevy st	173

Fig 56: Mrs. Berger watering her flowers by Guttman	174
Fig 57: the first garden, by Gutman	176
Fig 58: Bialik in his garden.....	177
Fig 59: Facades of Bialik House	178
Fig 60: Bialik's garden	179
Fig 61: Bialik House backyard.....	181
Fig 62: Bialik's garden	183
Fig 63: Bank workers residential.....	184
Fig 64: Wizo plans for school and pre-school gardens	189
Fig 65: Housing schemes.....	191
Fig 66: Rough and smooth cement fence	192
Fig 67: Gravel fence.....	192
Fig 68: Plastered fence and iron grid	192
Fig 69: Stone covered fence and iron railing	192
Fig 70 : Stone pool and a ceramic covered fountain.....	193
Fig 71: Marble Pool and a fountain	193
Fig 72: Ceramic covered fountain	193
Fig 73: typical vegetation	194
Fig 74: typical vegetation	194
Fig 75: typical vegetation	194
Fig 76: Old and new layout of Meonot Ovdim d-f.....	198
Fig 77: Meonot Ovdim a-c garden.....	200
Fig 78: Meonot Ovdim d-f garden.....	201
Fig 79: Meonot Ovdim g garden	202
Fig 80: Kiryat Meir Garden by Y. Segal	203
Fig 81: Two models for Meonot Ovdim layout	206
Fig 82: Meonot a-c inner courtyard	207
Fig 83 : Meonot g inner courtyard	207
Fig 84: Façade of Meonot g	208
Fig 85: Meonot g inner courtyard	208
Fig 86: Migge's plan for Palestine as appeared in Soskin's publication.....	210
fig 87: Kiryat Avoda Plan.....	213
Fig 88: Tu Bishvat in Kiryat Avoda	216
Fig 89: Kiryat Avoda garden	216
Fig 90: Kiryat Avoda garden	217

Fig 91: Kiryat Avoda garden	217
Fig 92: Kiryat Avoda garden	217
Fig 93: Kiryat Avoda garden	217
Fig 94: General view of Kiryat avoda gardens	219
Fig 95: Beit Shearin garden by Winberg	220
Fig 96: Kiryat Avoda garden	222
Fig 97: Eliezer Mansbach Photo Album	223
Fig 98: A street in Kiryat Avoda	224
Fig 99: The Blue Villa Garden	227
Fig 100: Weizman House	228
Fig 101: Abujalban Garden.....	228
Fig 102: Villa in Tel Benjamin	228
Fig 103: Garden in Tel Aviv	230
Fig 104: Garden in Tel Benjamin	230
Fig 105: The blue Villa, Tel Aviv	230
Fig 106: A Garden in South Tel Aviv	230
Fig 107: Gardens details.....	232

List of Tables

Table 1: Yards' Typology	21
Table 2 : Various models for Landscape interpretation.....	26
Table 3: Landscape Metaphors	34
Table 4: The Inter-textual Field of References for the Hebrew Vernacular Garden	43
Table 5: Hebrew Vernacular Garden's repertoire	44
Table 6: Sources for studying the Hebrew Vernacular Gardens and their content.....	46
Table 7: The Bustan Repertoire.....	107
Table 8: The Baron's settlements Repertoire	110
Table 9: Mikve Israel's Garden Repertoire	112
Table 10: Kibbutz private garden's Repertoire.....	114
Table 11: Geddes' garden repertoire	126
Table 12: The Rotchild Boulevard Repertoire	155
Table 13: The various plans for Meir Garden	159
Table 14: The Prophets garden.....	163
Table 15: The Prophets Garden's Repertoire	166

Table 16: Ahuzat Bait Gardens' repertoire	176
Table 17: Bialik's garden repertoire.....	183
Table 18: Wizo activities in schools kindergartens and private gardens.....	187
Table 19: School yard's repertoire	189
Table 20: Housing density and building lines.....	190
Table 21: 2-4 Story building Repertoire.....	195
Table 22: Meonot Ovdim Gardens	204
Table 23: Meonot Ovdim garden Repertoire	209
Table 24: Decorative gardens Repertoire	212
Table 25: Kiryat Avoda Gardens and Other Gardens	218
Table 26: Kiryat Avoda Gardens' Repertoire.....	224
Table 27: Big Villas Gardens.....	228
Table 28: Small Villas Gardens.....	230
Table 29: Villas gardens of the 20s. repertoire	232
Table 30: Victory gardens repertoire	235
Table 31: Summary of characteristics of Tel Aviv Gardens.....	237
Table 32: Repertoire of Tel Aviv Gardens	239
Table 33: Repertoire of Decorative Gardens and Functional Gardens	240

List of Schemes

Scheme 1: Research Structure.....	7
Scheme 2: Story realm, Context, Inter-text and Discourse.....	32
Scheme 3: Association between the text and its fields.....	41
Scheme 4: A model for reading the Landscape as a text.....	42
Scheme 4: The text of Tel Aviv, vernacular garden	121

Abstract

Hebrew vernacular gardens accompanied the early Zionist settlement enterprise since the end of the 19th century. Modest in their appearance, they were often hidden from the world, especially from the documenting public eye. Only little evidence of these gardens is left behind: physical remains, documentation in pictures and writings, impressions and memories. All of these hint at the significance and importance of these vernacular gardens for the residents who created them, for the community, and the society of the country at that period.

The purpose of this research is to represent the phenomenon of the vernacular gardens created in Israel from the start of the Zionist enterprise up to the early forties, focusing mainly on the gardens created in Tel Aviv.

The research defines the Hebrew vernacular garden as a text, a text created as a result of a relationship between different texts: spatial text, visual texts, and written texts. Critical reading of the various texts, addresses the research questions:

-What is the intertextual field of reference (the context and the intertext) of the Hebrew Vernacular Garden in Israel and in Tel Aviv specifically, and what was its contribution to the gardens' text?

-What were the Hebrew vernacular garden's local precedents and how did they contribute to the creation of the Hebrew garden?

-What was the Hebrew vernacular garden's repertoire?

-What role did the Hebrew vernacular garden play in the making of the new Hebrew culture in Israel?

-What was the significance of these gardens for the individual, the community and the society?

These research questions examine the sources of the Hebrew vernacular garden as well as its main characteristics.

The work uses a variety of sources which are divided into two fields of references: The extra-textual field of reference, and the inter-textual field of reference. The data in each field was often fragmented and partial but when drawn together through layering process produced a fuller, "thicker" and multifaced description of the given phenomenon. The process of consolidation or rejection of hypotheses was based on interpretation of the main sources and on the interpretation of new information created through cross-analysis of data from both fields.

The extra-textual field of reference includes the hard data, i.e. everything that is directly related to the research topic. This includes garden photos, plans, sketches, planting lists, construction guides and descriptions of garden in diaries, memoirs and other sources. The inter-textual field of reference belongs primarily to the contextual realm or the discursive field. It includes selected components describing gardening heritage, landscape perception, landscape art and literature, ideology, technology and local physical characteristics. These elements, which relate to the topic, have a significant influence on the text.

Main conclusions of the research are:

- The Hebrew vernacular gardens, created in Israel since the first Zionist settlement, belong to the model of vernacular gardens around the world, as they were created by their owners and not by well known designers. Various groups took part in the making of the gardens: the bourgeoisie, the working class, women and children. The know-how necessary was based on "do it yourself" manuals, and was passed on to other gardeners. The garden included local vegetation as well as various introductions.
- Lacking a Hebrew gardening tradition, the Hebrew vernacular garden was influenced by many sources. The Jewish tradition supplied the settlers with an abstract affection to Israel's vegetation, while the Zionist ideology set the ground for actual gardening. The vernacular gardens contributed to the modeling of the landscape and its people, as was encouraged by the Zionist ideology. Through the concept of the garden even the city dweller could take part in the fulfillment of the Zionist dream.
- Various gardens, created in the land of Israel before the Zionist settlement, functioned as precedents. Western precedents (the Tamplers gardens, Christian institutions' gardens and the French tradition of the Baron Rothchild's gardens) were accepted while local models (the Palestinian Bustan) were rejected for ideological reasons.
- The Hebrew vernacular garden was inspired by European design models, such as the "garden city" and the "garden suburb" ideas, small family farms and worker's housing, mostly originating in Germany. These models were adapted to the local conditions in an attempt to create a new housing style for the Hebrew working class as well as for the local bourgeoisie.

- Various gardens were created in Tel Aviv between its establishment in 1909 and the late thirties. Among them were the gardens of Ahuzat Bait, the gardens of the mid-twenties bourgeoisie housing, the gardens of the workers housing in Kyriat Avoda and in Tel Aviv, and finally, gardens around villas and 2-4 story buildings from the mid thirties. The research also deals with school gardens and war gardens of the same period. These gardens were both decorative and functional. Flowerbeds grew side by side with vegetable rows and fruit trees. Decorative pools dominated the front yards of the 2-4 story buildings, and hen-houses occupied part of the backyards of one story houses
- Lacking in resources and a legal basis, the municipality was not able to allocate sufficient public land for gardens around town. Therefore, the responsibility was left to the residents. The “garden city” vision was translated into a set of building-codes and ordinances. Explicit and implicit “propaganda”, aimed at spreading the model among the citizens, was displayed in gardening exhibitions and competitions. “Cultural agents” such as the national poet H. N. Bialik, the mayor M. Dizengoff, the Botanists E. Hareuveni, and others promoted gardening activity and its public discourse in town.
- Gardening activity was part of the educational curriculum for pre-schoolers and for older school children. The same idea was promoted by the “International Organization for Zionist Women” (Wizo) which established dozens of gardens all over town. There, children took part in the actual agricultural work and studied the basics of gardening.
- The vision of Tel Aviv as a “Garden City” ended with the rapid expansion of the city in the late-thirties. Garden supporters moved to nearby cities or neighborhoods, where other patrons (the workers union for example) promoted the concept of the gardens for the benefit of their members.
- The Hebrew vernacular garden became part of the creation of a new Hebrew culture in Israel, as part of the concept that perceived culture as a general system of lifestyle. By the mid-forties, buds of the new culture began to emerge with different garden repertoires, and the formation of a new community of garden owners. That was supported by an evolving professional community. New plant nurseries, gardening services and professional literature became more available. Hebrew

terminology and literary references for the garden appeared and challenged the local discourse for the Hebrew garden.

- The Hebrew vernacular garden was a text revealing multiple levels of significance. For the individual it was an expression of attachment to the soil and the homeland. In making their gardens, new immigrants created their home in the foreign country but also “*spread their wings*” towards other worlds. Garden work was rewarding spiritually as well as economically. The garden metaphor as the garden of Eden is seldom repeated. In that *Hetrotropia*, as coined by Foucault, people found a stage for individuality and creativeness.
- The garden was an expression of the strong bonds among the residents of the neighborhood. It symbolized the importance of communal and productive lifestyle. The communal lawn in Meonot Ovdin, resembling the Kibbutz lawn, was the core of activity and the heart of the neighborhood. In Kyriat Avoda, the productive aspect of the Kibbutz life was emphasized.
- The Hebrew society found gardening to be a source of pride and an expression of the new culture that was created in the land of Israel.

The research reveals and documents the foundations of the Hebrew vernacular garden in the land of Israel. Gardening as a living culture was part of the new Hebrew culture. It was one of the forces which left their distinguished mark on the country's landscape.

חשונות גדלים והרכבם של משקי העזר (קובץ שכוללות עובדים 1946) (המשך)

The Small family farm: Size and characteristics (cont.)

330-225 מ"ר בד"כ

ל. קאופמן
(1938)

יש לדרוש מהמשתמשים עיבוד אינטנסיבי של חשטת וכדי לעודדם יש להתקין גדר סביב הגונה לטעת עצים, לספק חדרכה, תמריצים בצורת פרסים לגינות המועלחות וכן יצירת אגודות קואופרטיביות למכירת התוצרת.

במקומות בהם קרקע זולה, הכשרה זולה של הקרקע, רזרבה קרקעית גדולה ואפשרות לפרלצליה חדישה במידה ונדרשת

ירקות התופסים שטח מועט וזמן גידולם קצר, מטעים ולולים העיקר, אך ורק עצי פרי המשמשים גם לני, ציוד המשקים באמצעי חשקיה, טיפול מומחים בריסוסים וכיו"ב

לאשה הגרה בקריה מסי' שעות עבודה מויות בינים. חשקיה עם מסירת המשק למתמיישב, חדרכה חספקה מרוכזת של זרעים, דשנים, צנרת יש להעדר לקיחור ולכבישה של התוצרת ולמכירה של עוזרים.

2 דונם

גדר חיה נושאת פרי,

150-200 מ"ר נטר (לא

קבלת מקסימום תוצרת על

צבי פליס

בחזית הבית עצים סובטרופיים

כולל הבית)

דיי ניצול אינטנסיבי של

מתוך גינות

מהירי גידול, לצל ולפרי

חשטה.

ומשקי עזר

ציוד המשקים באמצעי חשקיה, טיפול מומחים בריסוסים וכיו"ב

מטע צפוף של עצים הגדלים

חשטה.

בשיכון

בריסוסים וכיו"ב

מחר.

מאתורי הבית לול אינטנסיבי

חדרים, נשירים, פנים, תות

דונם

חשקיה מזון מנוון, חינוך

1946

שושנה

חשקיה עם מסירת המשק למתמיישב, חדרכה

חדרה,

חשקיה

זובקין

חשקיה מרוכזת של זרעים, דשנים, צנרת יש להעדר

200 מ"ר לירקות בלבד

חשקיה

לקיחור ולכבישה של התוצרת ולמכירה של עוזרים.

לול בן 20 עופות

כונרת או שתיים, גינת נגי